

Knettergekke ministers en ruggengraten van slagroom

**Het gebruik van emotieopwekkende retorische middelen door
Geert Wilders**

Masterscriptie Nicole Mulder (0420700)

Begeleider: Daniël Janssen

Tweede lezer: Frank Jansen

Faculteit Letteren, Universiteit Utrecht

Februari 2009

Voorwoord

Daar ligt hij dan eindelijk, mijn voltooide masterscriptie over het taalgebruik van Geert Wilders. Maanden van lezen, schrijven en Geert Wilders volgen. Geen straf, want wat je ook van hem vindt, met Geert Wilders valt wat te beleven. Op verjaardagen en feestjes kreeg ik steevast de hoe-gaat-het-met-je-scriptie-vraag. Geert Wilders bleek een dankbaar onderwerp, want iedereen heeft wel iets over hem te zeggen.

Voor alle mensen die gedurende de afgelopen tien maanden steeds interesse hebben getoond in mijn scriptie (of was het toch meer Geert Wilders?) ligt hier het resultaat. Op één herhaaldelijk gestelde, prangende vraag kan ik alvast antwoord geven: nee, die haarkleur is niet van hemzelf. Het is gebleekt.

Op deze plaats wil ik mijn begeleider Daniël Janssen bedanken voor zijn hulp. Toen ik hem mailde dat ik mijn masterscriptie wilde schrijven over 'iets met politiek' kwam hij met het idee om het taalgebruik van Geert Wilders te onderzoeken. Een redelijk nieuw onderwerp voor de afdeling Taalbeheersing in Utrecht. Ik ben dan ook dankbaar dat ik dit mocht doen.

Ik heb deze scriptie met heel veel plezier geschreven. Hoewel het onderzoek nu voltooid is, zal ik Wilders nog lange tijd blijven volgen. Geert Wilders is veelvuldig in het nieuws, maar ik weet zeker dat de lezer van deze scriptie nieuwe dingen oppikt die anderen nog niet wisten. Leuk voor op verjaardagen..

Nicole Mulder

Utrecht, februari 2009

Samenvatting

In dit onderzoek wordt het taalgebruik van Geert Wilders gekoppeld aan het opwekken van emoties. Aristoteles, Cicero en Quintilianus vonden al dat emoties een grote rol spelen bij het overtuigen. In dit onderzoek worden twee zaken onderzocht. Allereerst wordt gekeken of Geert Wilders meer of op een andere manier gebruik maakt van emotieopwekkende retorische middelen. Daarnaast wordt aan de hand van dit onderzoek getracht de bruikbaarheid van de analyseschema's voor intensiveerders van Renkema (1997) en Pander Maat (2007) te toetsen en een bijdrage te leveren voor het verbeteren en verfijnen van deze schema's.

Tien voordrachten van Geert Wilders zijn vergeleken met tien voordrachten van Alexander Pechtold en tien voordrachten van Femke Halsema. De voordrachten zijn afkomstig uit tien debatten tussen november 2006 en september 2008. Met behulp van klassieke en moderne literatuur is een lijst opgesteld van 22 emotieopwekkende retorische middelen aan de hand waarvan de dertig voordrachten geanalyseerd zijn. Daaruit blijkt dat Wilders in ieder geval niet vaker gebruik maakt van emotieopwekkende retorische middelen dan Pechtold en Halsema. Vijftien middelen gebruikt hij niet op een andere manier of vaker of minder vaak. Wilders beledigt wel vaker dan Pechtold en Halsema en hij prijst nooit andere kamerleden, ministers of de regering. Hij gebruikt vaker de ikvorm bij het geven van een expliciete mening ('ik vind', 'mijns inziens', etc.) en hij gebruikt minder vaak de creatieve metafoor. Dat waren de duidelijke en significante verschillen. Voor het overige lijkt hij vaker rampspoed te voorspellen en bedient hij zich vaker van vaste woordcombinaties. Zo maakt hij herhaaldelijk gebruik van 'gewone' en 'slappe' als bijvoeglijk naamwoord, gebruikt hij regelmatig 'cadeau krijgen' als uitdrukking en plakt hij vaak 'en ga zo maar door' achter zijn opsommingen. De verschillen tussen de drie politici zijn vaak klein. Over het algemeen kan geconcludeerd worden dat Wilders zich wat betreft emotieopwekkende retorische middelen niet heel duidelijk onderscheidt van Pechtold en Halsema.

Uit de analyseschema's bleken een aantal middelen niet bruikbaar voor het analyseren van politieke teksten: het pleonasme, de tautologie en de litotes. Enkele intensiveerders zijn ook niet eenduidig te benoemen. Allereerst leverde de versteende metafoor of uitdrukking problemen op omdat de oorspronkelijke betekenis vaak niet meer in het woordenboek staat. Bovendien is een eigenschap van de versteende metafoor dat hij zo vaak gebruikt wordt dat hij niet meer herkenbaar is. Ook de combinatie bijwoord/bijvoeglijk naamwoord/zelfstandig naamwoord bleek niet makkelijk te analyseren. Vaak is de mate van gekleurdheid van een dergelijke combinatie afhankelijk van wat er nog meer in de zin staat. Het voorstel is om de versteende metafoor of uitdrukking en de combinatie bijwoord/bijvoeglijk naamwoord/zelfstandig naamwoord te verwijderen uit de lijst. Enkele andere middelen, zoals de anafoor, de quaestie, de opsomming, het beledigen of beschimpen van anderen en het voorspellen van rampspoed zouden daarentegen kunnen worden toegevoegd.

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	6
2.	Theoretisch kader	9
2.1	Klassieke retorica	9
2.2	Ethos, pathos, logos	11
2.3	Ethos	12
2.4	Ethos en pathos	12
2.5	Pathos	13
2.6	Taken van de redenaar	15
2.7	Elocutio	15
2.8	Emotieopwekkende retorische middelen	17
2.9	Intensiveerders	19
2.10	De metafoor	23
3.	Corpus	26
3.1	Situatie	26
3.2	Deelnemers	26
3.2.1	Geert Wilders	27
3.2.2	Alexander Pechtold	29
3.2.3	Femke Halsema	30
3.3	Materiaal	30
4.	Methode	27
4.1	Analyseschema	35
4.1.1	Emotieopwekkende middelen	36
4.1.2	Stilistische intensiveerders Renkema	42
4.1.3	Overige middelen	43
5.	Resultaten	44
5.1	Emotieopwekkende middelen	45
5.1.1	Anafoor	45
5.1.2	Parallellisme	47
5.1.3	Antithese	48
5.1.4	Quaestie	49
5.1.5	Apostrof	50
5.1.6	Opsomming/enumeratie	51
5.1.7	Climax	53

5.1.8 Drieslag	54
5.1.9 Ironie/sarcasme/cynisme	56
5.1.10 Beschimpen/persoonlijke aanval	57
5.1.11 Prijzen van iets of iemand	59
5.1.12 Beloven van trouw/loyaliteit	62
5.1.13 Voorspellen van rampspoed	62
5.1.14 Oproepen tot actie door middel van dreigen of beloven	64
5.2 Stilistische intensiveerders Renkema	65
5.2.1 Herhaling	65
5.2.2 Vergelijking	66
5.2.3 Versteende metafoor/uitdrukking	67
5.2.4 Creatieve metafoor	71
5.3 Overige middelen	72
5.3.1 Tegenstelling	72
5.3.2 Expliciete mening	74
5.3.3 Combinatie bijwoord/bijvoeglijk naamwoord/ zelfstandig naamwoord	75
5.3.4 'Het is'	78
5.4 Chikwadraattoetsen	79
5.4.1 Positief en negatief	79
5.4.2 Opsommend en niet-opsommend	80
5.4.3 Directe middelen	80
6. Conclusie en discussie	80
Literatuurlijst	84
Bijlage I Analyseschema	
Bijlage II Aantallen per debat, per persoon	
Bijlage III Totalen	
Bijlage IV Analyses	
Bijlage V Chikwadraattoetsen	

1. Inleiding

16 april 2002. Het Kabinet Kok II, ook bekend als Paars II en bestaande uit PvdA, VVD en D66, biedt zijn ontslag aan vanwege het NIOD rapport over Srebrenica. Zelf ben ik op dat moment zestien jaar oud. Ik mag nog niet stemmen en volg de politiek dan ook nog niet intensief. De invoering van de euro (1 januari 2002) en de terreuraanslagen op het World Trade Center in New York (11 september 2001) hebben we net gehad, de moord op Pim Fortuyn (6 mei 2002) moet nog komen. Roerige tijden. Maar ook als ik mijn stemgerechtigde leeftijd bereikt heb, staat het niet stil. Op het moment van schrijven ben ik 23 jaar oud en zorgt Geert Wilders al weer enige tijd voor flinke opschudding met zijn controversiële uitspraken. In 2004 stapte Wilders na onenigheid uit de fractie van de VVD en begon voor zichzelf. En niet zonder succes: Geert Wilders weet stemmen te trekken. Zijn partij, de Partij voor de Vrijheid, bezet op dit moment negen zetels in de Tweede Kamer. De Politieke Barometer van 12 februari 2009 geeft aan dat hij dan met zijn partij in de peilingen op zeventien zetels staat.

Ook Pim Fortuyn begon in 2002 voor zichzelf na een breuk met Leefbaar Nederland. Hij ging de verkiezingen in met de Lijst Pim Fortuyn. We weten allemaal hoe dit afliep: Fortuyn zou de verkiezingen nooit halen. Negen dagen voordat deze zouden plaatsvinden, op 6 mei 2002, werd hij vermoord. We weten ook hoe het afliep met zijn partij, Lijst Pim Fortuyn, die maar liefst 26 zetels wist te behalen (erg veel voor een debuterende partij) en in het kabinet kwam: onderlinge ruzie met slechts enkele maanden na de verkiezingen de val van het kabinet tot gevolg. Zijn partij heeft het dus niet gehaald, maar Fortuyn heeft voor opschudding in de politiek gezorgd, die vandaag de dag nog nawerkt. Fortuyn zette zich nadrukkelijk af tegen het politieke establishment, de gevestigde orde in Den Haag. Hij introduceerde een nieuwe vorm van politiek bedrijven, waarbij meer rechtstreeks met het volk gecommuniceerd werd en waarbij Haagse achterdeurtjes en achterkamertjes taboe waren. Daarna werden talloze pogingen gedaan om een soortgelijke partij op te richten. Zo probeerden Joost Eerdmans (voormalig LPF) en Marco Pastors (voormalig Leefbaar Rotterdam) het in 2006 met hun partij EénNL, zonder succes. Hilbrand Nawijn (voormalig LPF) deed in datzelfde jaar ook een poging met zijn Partij voor Nederland, ook zonder succes.

Ook Wilders zet zich af tegen de 'Haagse elite' en de gevestigde partijen. Voorlopig houdt hij wél stand. En dan dient de vraag zich aan: hoe kan het dat Geert Wilders het al vier jaar volhoudt en voorlopig nog steeds succes heeft? En met de vraag komen ook de antwoorden. Zo komt *de Volkskrant* op 4 juli 2008 bijvoorbeeld met de verklaring van André Krouwel, politicoloog van de Vrije Universiteit van Amsterdam: rechtse onderwerpen domineren de kranten en hoe vaker iets aan bod komt, hoe belangrijker deze onderwerpen volgens de burger zijn. Krouwel komt zelfs met een conclusie: 'journalisten vormen geen linkse kerk, zoals Wilders graag stelt, maar eerder een rechtse kerk' (*de Volkskrant* 4 juli 2008). Redelijk gewaagd om zoiets al meteen te concluderen, alleen op basis van frequentie. Maar volgens Krouwel is het succes van Wilders dus te wijten aan het feit dat er gewoon vaak over hem bericht wordt op de

voorpagina van kranten. De *HP/De Tijd* van 11 juli 2008 waagt ook een poging. In het artikel 'Onze Geert' wordt een poging gedaan om de drijfveren van de bevolking van Venlo om op Geert Wilders te stemmen te achterhalen. Conclusie van de schrijvers van het artikel, Joost Niemöller en Astrid Theunissen: 'Hoe laat zich dat Venlose Wilders-stemmen nu het best verklaren? Niet door buitenlanderhaat. Niet door afkeer van de islam. Ook niet door het katholicisme. Nee, Venlo stemt op Geert Wilders uit chauvinisme' (*HP/De Tijd* 11 juli 2008). Wederom niet echt een overtuigende conclusie, die niet goed onderbouwd wordt.

Nu is het ook moeilijk te verklaren waarom Geert Wilders zoveel succes heeft. Een andere Geert, Geert Mak, doet in zijn boek *In Europa* meerdere pogingen om bepaalde (politieke) gebeurtenissen in de geschiedenis van Europa te verklaren, maar geeft daarbij steeds aan dat er niet één oorzaak is. Dat zal bij het succes van Geert Wilders dus ook het geval zijn.

Toch wordt er vaak maar wat geroepen. 'Geert Wilders speelt in op angst' is er zo één. In het boekje *Politiek en Emotie. Over de rol van emoties in de lokale politiek* van Vincent van Stipdonk en Raimon Leeuwenburg bijvoorbeeld staat het volgende: 'Het lijkt verleidelijk om juist op het creëren van angst in te zetten, een strategie die door onder meer Geert Wilders lijkt te worden toegepast. Angst zorgt immers voor het verlaten van gewoontes en een rationele heroverweging van de stem' (Van Stipdonk en Leeuwenburg 2007, p. 62). Hoe Geert Wilders dat precies doet, weet men eigenlijk niet.

Wat wel duidelijk is, is dat taalgebruik een rol speelt. Zo is er regelmatig ophef over zijn taalgebruik. Hij noemde minister Vogelaar in september 2007 bijvoorbeeld 'knettergek'. De kranten kopten: 'Wilders noemt (minister) Vogelaar 'knettergek''. Kort daarna deed Maurice de Hond onderzoek, waarover Elsevier berichtte: 'Uit een peiling van Maurice de Hond blijkt dat 6 op de 10 Nederlanders vindt dat Geert Wilders de tegenstellingen in het politieke debat onnodig op scherp zet. Aan de andere kant vindt 67 procent ook weer omdat (sic) hij meer dan een half miljoen kiezers vertegenwoordigt het recht heeft om te zeggen wat hij wil' (Elsevier, 23 september 2007). In de *Volkscrant* van zaterdag 25 oktober 2008 wordt in een artikel aangegeven dat de Tweede Kamer naar woorden zoekt om de botheid van de PVV te pareren. Enkele politici geven aan dat het taalgebruik van de PVV in de Tweede Kamer niet hoort, omdat er informele afspraken over wellevendheid zijn (*de Volkscrant*, 25 oktober 2008). Maar over zijn taalgebruik horen we niet alleen negatieve geluiden. Zo kreeg hij in 2007 de Klare Taalprijs voor zijn duidelijke manier van spreken.

Dat taalgebruik een rol speelt, is niet zo gek. Geert Wilders is namelijk onder andere speechschrijver voor Frits Bolkestein geweest. Arthur Blok en Jonathan van Melle schrijven in hun boek *Veel gekker kan het niet worden* hierover: 'In deze periode [1990 tot 1998] perfectioneert hij zijn retorische talent, door met name in de laatste vier jaar regelmatig artikelen en speeches te schrijven voor zijn politieke leermeester Frits Bolkestein' (Blok en van Melle 2008, p. 24). Nu dringt de vraag zich op of Geert Wilders door middel van zijn taalgebruik bewust of onbewust in speelt op de emoties van potentiële stemmers op zijn partij. Emoties speelden namelijk in de klassieke

retorica al een grote rol. Zo stelt Cicero in zijn *De ideale redenaar* dat niets bij het spreken 'van meer belang [is] dan dat de redenaar de toehoorder gunstig voor zich stemt en dat die toehoorder zelf zo beïnvloed wordt dat hij meer door opwellingen en emoties wordt beheerst dan een weloverwogen oordeel' (Cicero, 2, 178). Het is dus goed mogelijk dat de populariteit van Geert Wilders voor een groot deel te danken is aan zijn taalgebruik. Toch is nog onduidelijk hoe hij verschillende retorische middelen inzet om emoties op te roepen en zodoende de mensen te verleiden tot een stem op zijn partij. In dit onderzoek zal onderzocht worden in welke mate en op welke manier Geert Wilders gebruik maakt van bepaalde middelen die volgens de klassieke retorica inwerken op de emoties van de ontvanger.

De hoofdvraag luidt dan ook:

Op welke manier en in welke mate maakt Geert Wilders gebruik van retorische middelen die inwerken op de emoties van de ontvanger?

Om iets te kunnen zeggen over het gebruik van retorische middelen door Geert Wilders zal een vergelijking gemaakt moeten worden met het gebruik van retorische middelen door andere politici. Er is voor gekozen om te vergelijken met Femke Halsema en Alexander Pechtold. De hoofdvraag kan opgedeeld worden in de volgende deelvragen:

- Op welke fronten verschilt het gebruik van emotieopwekkende retorische middelen door Geert Wilders met dat van Halsema en Pechtold?
- In welke mate is de theorie over intensiverders bruikbaar en hoe kan de analysemethode voor intensiverders verbeterd worden?

In het theoretisch kader zal eerst de klassieke retorica behandeld worden. Zowel de werken van Aristoteles, Cicero en Quintilianus zullen aan bod komen als recentere werken van onder andere Antoine Braet. Er zal ook worden ingegaan op recent onderzoek naar intensiverders. In het hoofdstuk 'corpus' zullen de tien debatten besproken worden waaruit telkens de bijdragen van Wilders, Halsema en Pechtold geanalyseerd zullen worden. Vervolgens zal in het hoofdstuk 'methode' aangegeven worden op welke middelen de teksten geanalyseerd zullen worden. De resultaten zullen per middel in het hoofdstuk 'resultaten' behandeld worden. Tot slot volgen een conclusie en een discussie met onder andere aanbevelingen voor verder onderzoek, ook met betrekking tot de zogenaamde intensiverders.

2. Theoretisch kader

Naar taalgebruik in de politiek wordt al onderzoek gedaan. Zo houden taalkundige George Lakoff en anderen zich bezig met metaforen en framing in de Amerikaanse politiek. Bij framing gaat het om de relatie van woorden met conceptuele structuren in ons denken. Een bepaald woord roept een bepaalde structuur op. Een voorbeeld is 'tax relief', ofwel 'belastingverlichting'. Het woord 'verlichting' geeft aan dat er sprake is van een kwelling of pijniging waarvan men verlicht wordt of moet worden. Degene die de verlichting uitvoert, haalt de last weg en is daarom goed, degene die de verlichting tegenhoudt is slecht. Op dezelfde manier roept 'aan iets bouwen' ook een positief denkbeeld op. Dit roept namelijk ook een tegengestelde variant op, namelijk 'iets afbreken', wat wordt gezien als negatief. Het gebruik van bepaalde woorden roept dus bepaalde denkbeelden op, waardoor tevens emoties bespeeld worden. Ook bij metaforen gaat het om bepaalde processen in ons denken:

'You don't have a choice as to whether to think metaphorically. Because metaphorical maps are part of our brains, we will think and speak metaphorically whether we want it or not. Since the mechanism of metaphor is largely unconscious, we will think and speak metaphorically, whether we know it or not' (Lakoff en Johnson 2003, p. 257).

Framing en metaforen kunnen volgens Lakoff op een effectieve manier worden ingezet door politici. Opvallend is dat er met name aan de relatie tussen politiek en het gebruik van metaforen al veel aandacht besteed is, terwijl aan emotieopwekkende middelen weinig woorden worden vuilgemaakt. En dit terwijl emoties in de klassieke retorica een grote rol spelen. Hieronder zal eerst een overzicht gegeven worden van de klassieke retorica en welke rol emoties hierin spelen. Centraal staan de werken van Aristoteles (*Retorica*), het latere *De ideale redenaar* van Cicero en tot slot het laatste handboek dat gebruikt is, *De opleiding tot redenaar* van Quintilianus. Verder spelen de recentere werken *Klassieke retorica* van A.D. Leeman en A.C. Braet (1987) en *Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende* van A. Braet (2007) een grote rol. Vervolgens zal een overzicht gegeven worden van verschillende middelen die volgens de literatuur dienen om emoties op te wekken. Hierbij zal gebruik gemaakt worden van de zojuist opgesomde literatuur plus *A Handlist of Rhetorical Terms* (second edition, 1991) van Richard A. Lanham.

2.1 Klassieke retorica

De retorica, 'de oudste leer van overtuigingsmiddelen', is volgens Antoine Braet in ongeveer vijf eeuwen ontwikkeld. Hij meldt in zijn boek *Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende* dat de oudste retoricahandboeken in de vijfde eeuw v. Chr. in Griekenland zijn geschreven, maar dat ze allemaal verloren zijn gegaan. De oudste overgeleverde werken zijn volgens Braet van een eeuw later. Hij

noemt de *Retorica* van Aristoteles uit ongeveer 330 v. Chr. als de belangrijkste hiervan. Het laatste handboek dat volgens hem gebruikt is, is de *Opleiding tot redenaar*, tegen 95 n. Chr. geschreven door de Romeinse hoogleraar in de retorica Quintilianus (Braet 2007, p. 11).

Nu zijn er eigenlijk twee woorden die een rol spelen: 'retoriek' en 'retorica'. Het woord 'retoriek' wordt tegenwoordig te pas en te onpas gebruikt. Wanneer iets een wassen neus blijkt te zijn, is het gewoon een 'sterk staaltje retoriek' geweest. Retoriek en retorica worden vooral gezien als iets misleidends. Maar wat is retoriek precies? Antoine Braet stelt het in zijn boek *Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende* als volgt:

'De term staat voor de retorische middelen om een tekst doel- en publiekgericht te maken. Bij een betogende tekst gaat het om overtuigingsmiddelen: middelen om de tekst zo overtuigend mogelijk te maken voor het beoogde publiek. (...) Omdat het gebruik van deze middelen leidt tot een tekst met bepaalde eigenschappen, kan retoriek ook opgevat worden als de retorische eigenschappen van een tekst. De belangrijkste retorische eigenschappen zijn boeiendheid, duidelijkheid en aannemelijkheid' (Braet 2007, p. 10).

Volgens Braet is de term 'retoriek' verwant aan het woord 'retorica'. 'Dit laatste woord betekent 'de leer van de welsprekendheid' of 'de leer van het overtuigend spreken'' (Braet 2007, p. 10). In *Klassieke retorica* van A.D. Leeman en A.C. Braet wordt de term 'retorica' ook uitvoerig uitgelegd:

'Retorica en welsprekendheid worden tegenwoordig in de eerste plaats geassocieerd met een bepaalde, verheven en bloemrijke, manier van spreken. In deze interpretatie is de retorica primair een stijl- en voordrachtsleer. Dat is niet de oorspronkelijke Griekse opvatting. De eerste retorigi beschouwden de retorica voor alles als een verzameling adviezen voor het vinden en ordenen van de *inhoud* van redevoeringen' (Leeman en Braet 1987, p. 58).

De klassieke retorica bestond dus eigenlijk uit een verzameling adviezen, die onder andere zijn opgetekend door Aristoteles (*Retorica*), Cicero (*De ideale redenaar*) en Quintilianus (*De opleiding tot redenaar*). Retorica is de leer van de welsprekendheid of de leer van het overtuigend spreken, retoriek staat voor de retorische middelen die een tekst doel- en publiekgericht maken. In de werken van Aristoteles, Cicero en Quintilianus worden deze retorische middelen behandeld. A.D. Leeman en A. Braet halen in hun boek *Klassieke retorica* een belangrijk punt aan: 'De klassieke retorica heeft uitsluitend betrekking op teksten die over een onderwerp gaan waarover men van mening kan verschillen' (Leeman en Braet 1987, p. 49). Het is dus de bedoeling om

een ander te overtuigen van iets. 'Om het publiek te winnen voor zijn stelling staan de redenaar technische en niet-technische overredingsmiddelen ter beschikking (...)', stellen Leeman en Braet (Leeman en Braet 1987, p. 50). Niet-technische middelen hoeven niet door de redenaar met zijn retorische vaardigheid gevonden te worden. 'Het betreft wetsteksten, verklaringen op de pijnbank, getuigenissen en verklaringen onder ede, die gegeven zijn in de retorische situatie en slechts door de redenaar gebruikt hoeven te worden' (Leeman en Braet 1987, p. 66).

Bovendien wordt in de retorica onderscheid gemaakt tussen argumentatieve en niet-argumentatieve middelen, waar de driedeling ethos, pathos en logos uit voortkomt.

2.2 Ethos, pathos, logos

Er wordt in de retorica onderscheid gemaakt tussen argumentatieve (logos) en niet-argumentatieve (ethos en pathos) middelen. Aristoteles is misschien wel degene die hier het uitvoerigst op ingegaan is. In zijn *Retorica* beschrijft hij bijvoorbeeld uitgebreid bepaalde karaktereigenschappen en gevoelens. Ook Braet gaat hier in zijn boek *Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende* op in:

'Aristoteles laat er in zijn inleiding geen misverstand over bestaan dat hij *ethos* en vooral *pathos* irrationele en verwerpelijke middelen vindt, die de redelijke oordeelsvorming misvormen (...). Toch behandelt hij ze omdat ze in de praktijk nu eenmaal heel effectief kunnen zijn' (Braet 2007, p. 50).

Waarom hij ze uitvoerig behandelt, vinden we onder andere terug in *Klassieke retorica* van Leeman en Braet:

'(...) Aristoteles daarentegen ziet *ēthos* en *pathos* als twee fundamentele persuasie-middelen die, naast zakelijke argumentatie, overal in de rede werkzaam zijn en hij gaat ook veel dieper op de aard van deze middelen in' (Leeman en Braet 1987, p. 66)

Kort gezegd moet de redenaar om te kunnen overtuigen het publiek voor zich innemen (vergelijk ethos), emotioneren (movere, vergelijk pathos) en onderrichten en bewijzen (vergelijk logos) (Leeman en Braet 1987, p. 51). Omdat het in dit onderzoek zal gaan om emoties en dus niet-argumentatieve middelen, zal logos niet behandeld worden. De niet-argumentatieve middelen, door Cicero ook wel de irrationele overredingsmiddelen genoemd, bestaan dus uit twee onderdelen: 'ethos, dat wil zeggen gunstige presentatie van de eigen partij, en pathos, dat wil zeggen emotionele beïnvloeding van het publiek' (Cicero, 4, 178).

Pathos speelt natuurlijk de hoofdrol, maar soms is de scheiding tussen pathos en ethos niet duidelijk. Daarom zal hieronder ethos ook behandeld worden, evenals de relatie tussen pathos en ethos.

2.3 Ethos

Antoine Braet geeft voor ethos de volgende definitie: 'Wanneer we iets op basis van het *ethos* van de spreker aannemen, dan nemen we iets niet aan omdat de spreker er argumenten voor geeft, maar omdat *hij* het is die iets zegt' (Braet 2007, p. 50). De term ethos is eigenlijk tweeledig. Allereerst kan het betrekking hebben op de indruk die de spreker, al sprekend, bij het gehoor kan opbouwen. Dit is wat Aristoteles onder ethos verstonde. Maar 'tegenwoordig rekent men er ook de al bestaande reputatie of autoriteit onder' (Braet 2007, p. 50). 'Maar', zo stelt Braet, 'of men *ethos* nu beperkt tot de via de rede opgebouwde indruk of meer laat omvatten, *ethos* is niet iets wat een spreker of schrijver zelf hééft. Het is iets wat het publiek, al dan niet terecht, aan hem tóeschrijft' (Braet 2007, p. 50). Quintilianus verwoordt het als volgt:

'Het ethos dat wij in gedachten hebben en van sprekers verlangen, is een gemoedstoestand die de toehoorders in de eerste plaats door goedheid voor zich inneemt. Deze toestand kan zachtmoedig of kalm zijn, maar ook vriendelijk, innerlijk beschaafd, aantrekkelijk voor de toehoorders en prettig om naar te luisteren' (Quintilianus, 6, 2, 13)

Het ethos is belangrijk, want wanneer 'het publiek de redenaar een toereikend *ēthos* toeschrijft, zal het geloven wat hij vertelt in de narratio en aanvaarden wat hij betoogt in de argumentatio' (Leeman en Braet 1987, p. 67). Cicero schrijft in zijn *De ideale redenaar* voor dat 'een bezonnen en weloverwogen wijze van spreken' het effect heeft dat 'de redevoering als het ware een beeld oproept' van het karakter van de spreker. 'Immers, door het gebruik van de juiste soorten gedachten en woorden, in combinatie met een rustige, van vriendelijkheid getuigende voordracht, wordt bereikt dat we als oprechte, integere, weldenkende burgers voor de dag komen' (Cicero, 2, 184)

2.4 Ethos en pathos

Verwant met ethos maar toch weer heel anders is volgens Cicero 'die trant van spreken die met andere middelen de stemming van de rechters beïnvloedt en ze gevoelens bezorgt van haat of liefde, nijd of welwillendheid, hoop of vrees, sympathie of weersin, vreugde of verdriet, medelijden of meedogenloosheid of andere dergelijke emoties' (Cicero, 2, 185). Met dit laatste bedoelt Cicero pathos. Ook Quintilianus gaat in op het verwantschap tussen ethos en pathos:

'Ook voeg ik hier nog aan toe, dat pathos en ethos soms van dezelfde aard zijn, in die zin dat het één een sterkere variant van het andere is (liefde is

bijvoorbeeld een pathos, genegenheid een ethos), soms ook van totaal verschillende aard, zoals in slotwoorden vaak het geval is: daar pleegt ethos te sussen wat pathos heeft losgemaakt' (Quintilianus, 6, 2, 12)

Toch verschillen ethos en pathos wel van elkaar. Zo wordt ethos wel gezien als een wat inhoudelijker middel dan pathos. Braet (2007) verwoordt het als volgt: 'In welk genre dan ook, *pathos* is – nog minder dan *ethos* – niet alleen een inhoudelijk middel. Emoties worden misschien nog meer opgeroepen door de stijl die men hanteert (...) en de voordracht die men kiest (...)’ (Braet 2007, p. 55). Sommigen voegen daar, volgens Quintilianus, nog aan toe dat 'ethos duurzaam, pathos tijdelijk is. Ofschoon ik toegeef dat dat tamelijk vaak het geval is, geloof ik toch dat bepaalde onderwerpen een voortdurend pathos vereisen' (Quintilianus, 6, 2, 10). Quintilianus doet wel een poging om ethos en pathos van elkaar te kunnen onderscheiden: 'Om het onderscheid bij benadering aan te duiden: ethos lijkt het meest op wat er in komedies te zien is, pathos op de tragedie' (Quintilianus, 6, 2, 20).

2.5 Pathos

De hele redenaarskunst ontleent haar overtuigingskracht volgens Cicero aan drie factoren: 'a. dat we de waarheid van onze beweringen bewijzen, b. dat we de toehoorders voor ons winnen, en c. dat we elk gewenst gevoel bij ons gehoor kunnen opwekken' (Cicero, 2, 155). Cicero maakt in *De ideale redenaar* onderscheid tussen twee vragen. Hij stelt:

'Welnu, van de twee vragen die we ons bij processen moeten stellen: ten eerste *wat* we moeten zeggen en ten tweede *hoe* dat moet gebeuren, vereist de eerste opgave, al lijkt hij geheel van vaktechnische aard, misschien wel enige vakkennis, maar toch slechts een bescheiden mate van inzicht. De uitzonderlijke kracht en waarde van de redenaar komt pas tot uiting bij de tweede opgave: datgene wat gezegd moet worden te verwoorden in fraaie, rijke en afwisselende taal' (Cicero, 2, 120)

Later legt hij uit waarom dit laatste zo belangrijk is: 'Onze manier van spreken moet zich immers aanpassen aan de oren van het grote publiek teneinde mensen plezierig te stemmen en te beïnvloeden, en dingen aannemelijk te maken die niet op een goudschaaltje maar op de gewone keukenweegschaal worden gewogen' (Cicero, 2, 159). Emoties spelen bij Cicero een grote rol. Zo is in *De ideale redenaar* te lezen:

'Niets, Catulus, is immers bij het spreken van meer belang dan dat de redenaar de toehoorder gunstig voor zich stemt en dat die toehoorder zelf zo beïnvloed wordt dat hij meer door opwellingen en emoties wordt beheerst dan door een weloverwogen oordeel. Want mensen nemen veel vaker een beslissing op grond

van haat of liefde, voorkeur of antipathie, verdriet of vreugde, hoop of vrees, illusies of andere emoties dan op basis van de ware toedracht of van vaste regels – rechtsnormen, procesformules, wetten' (Cicero, 2, 178-179).

Ook Quintilianus ziet het belang van emoties: 'Het bespelen van deze emoties is, als het lukt, het heftigste middel dat de redenaar ten dienste staat, maar faalt hij, dan worden zijn woorden lauw ontvangen' (Quintilianus, 6, 1, 44). Verderop schrijft hij: 'Zoals we zeiden, biedt de gehele rede plaats voor emoties. Deze zijn gecompliceerd van aard en dienen daarom niet in het voorbijgaan afgehandeld te worden. Niets kan een redevoering meer kracht verlenen dan emoties' (Quintilianus, 6, 2, 2).

Zoals in paragraaf 2.4 vermeld, is pathos volgens Cicero 'de trant van spreken die met andere middelen de stemming van de rechters beïnvloedt en ze gevoelens bezorgt van haat of liefde, nijd of welwillendheid, hoop of vrees, sympathie of weezin, vreugde of verdriet, medelijden of meedogenloosheid of andere dergelijke emoties' (Cicero, 2, 185). Quintilianus stelt dat we onder pathos 'emotie in eigenlijk zin verstaan. Hier gaat het voornamelijk om woede, haat, vrees, afkeer en medelijden (...)' (Quintilianus, 6, 2, 20).

Volgens Lanham (1991) is pathos '[a] term variably used: techniques of stirring emotions, the emotions themselves, the emotion a speaker feels, the emotions a speaker tries to evoke in others' (Lanham 1991, p. 187). Pathos heeft volgens Lanham dus verschillende betekenissen: de technieken om emoties aan te wakkeren, de emoties zelf, de emoties van de spreker zelf en de emoties die een spreker in anderen probeert op te roepen.

Het werk van Aristoteles (*Retorica*) geeft een uitgebreide beschrijving van gevoelens. Volgens Aristoteles zijn gevoelens 'aandoeningen waardoor mensen een ommekeer doormaken en daardoor tot verschillende oordelen komen, en die gepaard gaan met pijn of genot' (Aristoteles boek 2, 1, 1378 a 25). Als voorbeelden noemt hij boosheid, medelijden en angst en hun tegengelen. De analyse van elk van deze gevoelens vraagt volgens Aristoteles om een driedeling, 'bijvoorbeeld in het geval van boosheid: hoe zijn boze mensen gestemd, op wat voor personen zijn mensen gewoonlijk boos, en om wat voor redenen? Als we maar één of twee van deze drie elementen beheersen zal het niet lukken boosheid op te wekken, en zo ook met andere gevoelens' (Aristoteles boek 2, 1, 1378 a 25).

Volgens Leeman en Braet (1987) zou het er eigenlijk niets toe mogen doen of men een verdachte onsympathiek of sympathiek vindt bij de vraag of hij schuldig is of niet. Volgens hen is de emotionele beïnvloeding van het oordeel altijd irrationeel. 'Niettemin is zo'n beïnvloeding vrij algemeen: bijna iedereen wordt minder kritisch in het beoordelen van argumentaties en stellingen wanneer hij in geëmotioneerde staat is. Daarom ziet Aristoteles het opwekken van emoties als een effectief middel ter sturing van de oordeelsvorming' (Leeman en Braet 1987, p. 69). Leeman en Braet schrijven dat dit soms los van de argumentatie zal werken: 'de beoordelaar is zo in alle staten dat hij het betoog niet hoort en louter op zijn gevoel afgaat; meestal zal de emotie het

taxeren van de argumentatie beïnvloeden en zo indirect de aanvaarding van de stelling' (Leeman en Braet 1987, p. 69).

2.6 Taken van de redenaar

Volgens de klassieke retorica heeft de redenaar vijf taken. Braet 2007 (p. 22) noemt er vier:

- het vinden of bedenken van de *inhoud*, vooral het bepalen van een standpunt en het zoeken van argumenten;
- de *ordering* van de gevonden inhoud of het kiezen van een doeltreffende volgorde, bijvoorbeeld de volgorde van sterke en minder sterke argumenten;
- de *verwoording* van de geordende inhoud in een adequate stijl;
- de *presentatie* van de geordende en verwoorde inhoud in een pakkende mondelinge voordracht – buiten toespraken ook in een geschrift, waarbij de opmaak vaak van een ander afkomstig is

Braet 2007 heeft met zijn boek getracht de retorica in een modern jasje te steken. Vandaar dat hij het heeft over 'presentatie' (in plaats van het oorspronkelijke woord 'voordracht'). Hij besteedt geen aandacht aan de vijfde (of eigenlijk vierde) taak: het uit het hoofd leren van de tekst. Leeman en Braet 1987 (p. 50) noemen wel de oorspronkelijke vijf, zoals ze behandeld zijn in diverse retorische handboeken:

- *inventio (heuresis)*: de vinding, met name van de argumentatie;
- *dispositio (taxis)*: de ordening van het gevondene;
- *elocutio (lexis)*: de verwoording van het gevondene en geordende;
- *memoria (mnēmē)*: de memorisering van de tekst;
- *actio of pronuntiatio (hypokrisis)*: de voordracht.

Volgens Leeman en Braet zijn van deze vijf taken de eerste en de derde in de handboeken van de meeste richtlijnen voorzien: 'de klassieke retorica is grotendeels een combinatie van argumentatie- of, beter, overredingsleer en een stijlleer' (Leeman en Braet 1987, p. 50).

2.7 Elocutio

In dit onderzoek zal vooral de verwoording of elocutio centraal staan. Dit onderdeel moet niet onderschat worden. Naast de argumentatieleer van de *inventio* vormt deze stijlleer volgens Leeman en Braet zelfs het tweede substantiële onderdeel van de klassieke retorica (Leeman en Braet 1987, p. 98). Volgens Braet 2007 zagen klassieke retorici in de verwoording zelfs het 'eigenlijke terrein van de retorica' (Braet 2007, p. 88). 'Dat retoriek altijd een kwestie van goed kiezen is,' stelt Braet, 'geldt ook voor de

inhoud en de ordening. Maar voor de verwoording geldt het sterker' (Braet 2007, p. 87).

Volgens Leeman en Braet houdt de elocutio zich in principe bezig met 'de taalvorm, waarin de gedachte – onderwerp van de inventio – zich uit.(...). De taalvorm is niet los te maken van de inhoud, de gedachten of het gevoelen, die ermee wordt uitgedrukt' (Leeman en Braet 1987, p. 99). Quintilianus gaat in *De opleiding tot redenaar* in op het belang van de vorm:

'Want hoewel het voor de bewijsvoering volstrekt onbelangrijk lijkt in welke vorm iets gezegd wordt, toch maakt die vorm wat we zeggen geloofwaardig en kruipt zij ongemerkt de gedachten van de rechters binnen. (...) [H]et gebruik van figuren draagt er vooral toe bij dat wij een prettige indruk maken, of we nu pogen ons eigen karakter in een gunstig daglicht te stellen, de stemming in ons voordeel te doen verkeren, enige afwisseling in een anders saai betoog te brengen, of bepaalde feiten fraaier of minder erg voor te stellen'(Quintilianus, 9, 1, 19-21)

De verwoording (de formulering, het taalgebruik, de stijl) bestaat uit twee leerstukken: de leer van de stijlkwaliteiten (of stijldeugden) en van de stijsoorten.

'Het belangrijkste is de leer van de vier *stijldeugden*, vier eisen die je aan de verwoording kun stellen met het oog op een zo effectief mogelijk betoog: *correctheid*, *duidelijkheid*, *aantrekkelijkheid* en *passendheid*. Van dit uitputtende viertal is de passendheid het belangrijkste. Immers, een niet-passende stijl, een verkeerde toon, bederft alles, hoe correct, duidelijk en aantrekkelijk het betoog ook geformuleerd mag zijn. Het meeste werk hebben de retorici echter gemaakt van de eis van aantrekkelijkheid' (Braet 2007, p. 88 en 89)

Bij correctheid draait het vooral om grammaticaal en lexicaal correct taalgebruik. Duidelijkheid houdt in dat het taalgebruik duidelijk moet zijn. Dat Wilders' taalgebruik als duidelijk wordt ervaren, is te zien aan het feit dat hij de Klare Taalprijs 2007 heeft ontvangen. Bij de aantrekkelijkheid gaat het vooral om 'versierd', gestileerd taalgebruik. Passendheid ten slotte houdt in dat het taalgebruik bij de spreker, het publiek en het onderwerp past (Leeman en Braet 1987, p. 50). Of het taalgebruik van Geert Wilders altijd passend is, is nog maar de vraag. Zo noemde hij minister Vogelaar 'knettergek'. Daarna barstte een discussie los of dergelijk taalgebruik in de Tweede Kamer wel geaccepteerd kon worden.

Het meeste werk is volgens Braet 2007 dus gemaakt van aantrekkelijkheid. Vanwege deze aantrekkelijkheid hebben retorici in de loop der tijd vele verschillende soorten beeldspraak en schijlfiguren onderscheiden. 'Naast de lijsten met soorten

argumenten vormen deze soorten stijlmiddelen het bekendste en invloedrijkste deel van het 'retorisch apparaat' (Braet 2007, p. 89).

De leer van de stijlsorten (of stijlniveaus) is minder uitgewerkt. Er zijn drie stijlsorten: de lage stijl, de middenstijl en de hoge (verheven) stijl. De *Rhetorica ad Herennium* beschrijft het als volgt:

'The Grand type consists of a smooth and ornate arrangement of impressive words. The Middle type consists of words of a lower, yet not of the lowest and most colloquial, class of words. The Simple type is brought down even to the most current idiom of standard speech' (*Rhetorica ad Herennium*, 4, 11)

2.8 Emotieopwekkende retorische middelen

Wat opvalt aan de adviezen uit de klassieke retorica is dat er wel aangegeven wordt dat het opwekken van emoties erg belangrijk is, zo niet het belangrijkste, maar dat er weinig concrete middelen worden gegeven om dit dan te doen. Met name Quintilianus gaat in *De opleiding tot redenaar* wel in op het zogenaamde 'amplificeren' of 'bagatelliseren': 'De kracht van een redenaar is toch geheel gelegen in de versterking en afzwakking' (Quintilianus, 8, 3, 89). Het gaat bij het amplificeren om vergroting of versterking, 'waarbij meestal verschillende stijlfiguren tegelijk worden gebruikt om een nadrukkelijke, meestal partijdige, voorstelling van zaken of personen te geven: men stelt iets of iemand als 'groter' (beter of juist slechter, mooier of juist lelijker en dergelijke) voor dan objectief gerechtvaardigd is' (Braet 2007, p. 106). Tot zover lijkt dit heel duidelijk. Wanneer je echter wil gaan benoemen of iets wel of niet een amplificatie is, stuit je op problemen; er moet dan immers een bepaalde nulgraad zijn ten opzichte waarvan je kunt bepalen of iets een amplificatie of bagatellisatie is. De laatste jaren wordt wel onderzoek gedaan naar de zogenaamde 'intensiveerder', iets wat ook onder het amplificeren en bagatelliseren valt (Braet 2007, p. 107). Een overzicht van het onderzoek naar de intensiveerder volgt in paragraaf 2.9.

Er zijn nog verscheidene andere middelen die niet op een eenduidige manier te benoemen zijn. Braet 2007 noemt bijvoorbeeld humor als middel om emotionele reacties op te roepen (Braet 2007, p. 56). Ook Cicero's *De ideale redenaar* behandelt dit onderwerp uitvoerig (Cicero, 2, 216-290). Zo lezen we in dit boek onder andere: 'Weldadig en vaak bijzonder nuttig is ook het effect van scherts en humor' (Cicero, 2, 216). Het probleem met humor is echter dat niet goed te bepalen is wanneer iets humor is en wanneer niet. Bepaalde grappen en grollen zijn voor sommige mensen heel grappig, terwijl anderen zich daaraan ergeren. Bovendien is er nog de vraag of bepaalde grappen wel als grappen herkend of erkend worden, en in welke mate de grap grappig gevonden wordt.

Gelukkig zijn er ook genoeg emotieopwekkende middelen die in de literatuur genoemd worden die wel duidelijk herkenbaar zijn. Een voorbeeld hiervan is de anafoor

(Braet 2007, p. 134). Een anafoor is een herhaling 'van een woord of woordgroep aan het begin van op elkaar volgende zinsdelen, zinnen of nog grotere tekstdelen' (Braet 2007, p. 116). Er zijn ook emotieopwekkende middelen die alleen gelden voor iemand die spreekt. In dit onderzoek zal alleen gekeken worden naar schriftelijke teksten. Wanneer iemand spreekt spelen namelijk ook bijvoorbeeld toonhoogte en gebaren mee. Omdat dit onderzoek betrekking heeft op taalgebruik is het gewenst om zoveel mogelijk andere factoren die een rol kunnen spelen uit te bannen. Dit heeft echter tot gevolg dat een aantal emotieopwekkende middelen geschrapt moet worden, of in mindere mate of in een andere vorm voor zal komen. Een voorbeeld is de apostrof (Lanham 1991, p. 187, Braet 2007, p. 132). Dit is een emotieopwekkend middel 'waarbij de spreker (of schrijver) zich *afwendt* van het eigenlijke publiek en iemand anders aanspreekt, bijvoorbeeld (in de oudheid) in plaats van de jury de tegenpartij en (tegenwoordig) in plaats van het algemene televisiepubliek de moeder van de spreker' (Braet 2007, p. 108). Meestal wordt in de tekst echter wel aangegeven dat er tot een ander persoon gesproken wordt, zeker in de Tweede Kamer, waar men in principe alleen via de voorzitter spreekt. Dit hoeft dus geen probleem te zijn.

Aan de hand van bovenstaande is een lijst opgesteld met middelen die volgens de literatuur goed ingezet kunnen worden om emoties op te wekken. Voor dit onderzoek worden alleen de emotieopwekkende middelen die op een eenduidige manier geanalyseerd kunnen worden gebruikt. Emotieopwekkende middelen die onderhevig zijn aan grote subjectiviteit of die niet nauwkeurig te meten of bepalen zijn, worden niet meegenomen. Hierbij valt dus onder andere te denken aan humor en zaken als de hyperbool. De literatuur die onderzocht is op emotieopwekkende middelen bestaat uit de volgende titels:

- Aristoteles: *Retorica* (Marc Huys 2004, Historische Uitgeverij)
- Cicero: *De ideale redenaar* (H.W.A. van Rooijen-Dijkman en A.D. Leeman 2006, Athenaeum-Polak&Van Gennep)
- Quintilianus: *De opleiding tot redenaar* (Piet Gerbrandy 2007, Historische Uitgeverij)
- Antoine Braet: *Retorische kritiek: Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende* (2007, Sdu Uitgevers)
- A.D. Leeman en A.C. Braet: *Klassieke retorica* (1987, Wolters-Noordhoff/Forsten)
- Richard A. Lanham: *A Handlist of Rhetorical Terms* (Second edition, 1991, University of California Press – Hierin staat onder andere een lijst met 'Emotional appeals')
- *Rhetorica ad Herennium* (Schrijver onbekend, sommigen zeggen dat het Cicero was, vertaald door Harry Caplan, Harvard University Press)
- Robert Cockcroft en Susan Cockcroft: *Persuading people: An Introduction to Rhetoric* (second edition, 2007, Palgrave Macmillan)

Het gaat om middelen waarbij door één of meer van bovenstaande boeken expliciet vermeld wordt dat ze gebruikt kunnen worden om een beroep te doen op emoties. De middelen die niet eenduidig te analyseren zijn, zoals humor, blijven dus uit de lijst. Vervolgens zal bekeken worden welke middelen Geert Wilders gebruikt.

2.9 Intensiveerders

De laatste jaren komt het onderzoek naar taalintensiteit in de Nederlandse taal langzaam op gang. Peter Jan Schellens noemt taalintensiteit in zijn oratie 'Bij vlagen loepzuiver' 'formuleringsalternatieven, die een schrijver kan benutten om zijn standpunt kracht bij te zetten' (Schellens 2006, p. 15). Schellens benadrukt in zijn oratie tevens de vage ondergrens van intensivering. Zelf deed hij onderzoek met Margot Mulken en uit hun eerste analyses bleek dat beiden het over sommige woorden niet eens waren: de één zei dat een bepaald woord wel een intensiveerder was, terwijl de ander het woord niet als intensiveerder herkende (Schellens 2006). Ook Renkema (1997) stelt dat intensiveerders nauwelijks te classificeren zijn. Het startpunt van zijn artikel is dat het concept nog te onduidelijk is. Dwight Bolinger concludeerde in zijn boek *Degree Words* al: 'Intensification is the linguistic expression of exaggeration and depreciation, and it is just as hard to encompass' (Bolinger 1972, p. 20).

Bovendien wordt ook niet altijd dezelfde terminologie gebruikt. Pander Maat (2007) gebruikt in zijn artikel 'How promotional language in press releases is dealt with by journalists' bijvoorbeeld de term 'promotional language' voor de intensiveerders.

Omdat het onderzoek naar taalintensiteit nog in de kinderschoenen staat, is de definitie ook nog niet helemaal sluitend. Schellens stelt dat een intensiveerder kan worden 'weggelaten of vervangen met een minder intensieve uiting als resultaat, maar dat is uiteraard aan enige subjectiviteit onderhevig' (Schellens 2006, p. 21). Pander Maat stelt als eerste eis dat een 'promotional element' 'needed to intensify a statement in a direction favorable to the sender' (Pander Maat 2007, p. 68). Het versterkte statement is een sterker argument voor een bepaalde conclusie dan een onversterkte versie. Zo geeft het woord 'heel' in 'het is heel lekker weer' volgens Pander Maat een sterker argument voor de conclusie dat we een wandeling moeten gaan maken. Een tweede eis voor een 'promotional element' is dat 'either they can be left out without affecting the grammaticality and the interpretation of the sentence or they can easily be replaced by a weaker statement' (Pander Maat 2007, p. 68).

Renkema definieert een intensiveerder 'als een formulering die vervangen kán worden door een afgezwakte variant. De notie 'afgezwakte variant' wil zeggen dat er 'iets' weggelaten kan worden uit de formulering' (Renkema 1997, p. 497). Renkema onderscheidt drie manieren van weglaten:

- **Lexicale intensivering:** een woord kan worden geschrappt, bijvoorbeeld in 'hartstikke dom' of 'zeer begaafd'. 'Hartstikke' en 'zeer' zorgen voor een lexicale intensivering ten opzichte van 'dom' en 'begaafd'

- **Semantische intensivering:** een woord kan worden vervangen door een ander woord met een minder specifieke betekenis. Renkema geeft als voorbeelden 'schitterend-mooi' en 'meppen-slaan'
- **Stilistische intensivering:** het herschrijven van een stijfiguur tot 'gewoon' proza. 'Hij bezat geen rooie cent' wordt dan 'Hij bezat niets'

Het onderzoek dat al verricht is, bestaat grofweg uit twee onderdelen: tekstanalytisch onderzoek om het verschijnsel in kaart te brengen en experimenteel onderzoek om het effect van intensivering te onderzoeken. De belangrijkste categorisering komen van Renkema en Pander Maat. Deze volgen hieronder. Naar het geïntensiveerde werkwoord is nog nauwelijks onderzoek gedaan. Geïntensiveerde werkwoorden werden alleen opgenomen in de categorisering van Renkema. Van Riel-Eerden (2005) deed wel onderzoek naar het effect van geïntensiveerde werkwoorden. Hoewel zij wel aangeeft welke werkwoorden ze heeft veranderd in haar manipulatie en waarom de nieuwe variant intensiever is dan de oude variant, laat haar beschrijving te wensen over. Zo noemt zij als neutrale versie 'toenemen' en als geïntensiveerde versie 'explosief stijgen'. De intensivering zit hier echter niet zozeer in het werkwoord ('stijgen') maar in het woord ervoor ('explosief'). Er is geen sprake van een duidelijke categorisatie, hooguit zijn haar geïntensiveerde werkwoorden wat kleurrijker (vergelijk 'denken over' en 'overwegen'). Uit het onderzoek van Van Riel-Eerden volgde dat werkwoorden een aantoonbaar positief effect hadden op de overtuigingskracht van en waardering voor de stijl van teksten. Verder blijkt uit een overzichtje van Schellens (2006) dat taalintensivering bij een geloofwaardige bron overtuigend werkt en bij een minder geloofwaardige bron niet. Bovendien werkt geïntensiveerd taalgebruik wel bij ontvangers die een voorkeur hebben voor geïntensiveerd taalgebruik, maar bij anderen niet. En tot slot werkt geïntensiveerd taalgebruik wel bij een kleine afstand tussen de opinies van de ontvanger en de bron, maar niet als er een grote afstand is (het kan dan zelfs averechts werken).

Waar staan we dus in het onderzoek naar intensiveerders in de Nederlandse taal? De definitie is nog vaag, waardoor de interpretatie van intensiveerders erg subjectief is. Wat betreft categorisatie moeten we vooral bouwen op schema's van Pander Maat en Renkema. Naar geïntensiveerde werkwoorden is nog nauwelijks onderzoek gedaan. Bovendien draait het vooral om versterken in de zin van 'omhoog' in plaats van 'omlaag'. Wanneer je van mening bent dat het met de situatie in verpleeghuizen allemaal wel los zal lopen, zul je eerder 'de andere kant op' versterken. Met andere woorden: je zult neutrale woorden eerder vervangen voor zwakkere varianten. Voorzover mij bekend is er nog geen onderzoek gedaan naar intensivering in de Nederlandse politiek. Renkema liet zijn proefpersonen strips beschrijven en haalde de intensiveerders uit de beschrijvingen, Schellens en Mulken analyseerden recensies en hoofdredactionele commentaren. Pander Maat richtte zich op persberichten. Renkema (1997) stelde wel dat nader onderzoek doet vermoeden dat versterkend taalgebruik geen zelfstandig tekstkenmerk is, maar dat het vooral voorkomt in verhalend proza met een hoge mate van detaillering.

Waarom is taalintensiteit in combinatie met het taalgebruik van Geert Wilders interessant? Allereerst gaat het om taalgebruik in de politiek, en de essentie van de politiek is dat iedere politicus een andere mening heeft over het inrichten van de samenleving. De politicus zal zijn of haar meningen dus zo overtuigend mogelijk moeten brengen. Omdat intensiverders volgens Pander Maat onder andere dienen als versterkend argument voor een bepaalde conclusie zullen ze zeker een rol spelen bij het taalgebruik van politici. Ten tweede zijn intensiverders onderdeel van het amplificeren, en volgens de klassieke retorica is het amplificeren (en bagatelliseren) bij uitstek een middel om emotie op te wekken. Dit onderzoek is gericht op emoties en intensiverders vormen een mooi handvat om naast andere middelen die emoties opwekken ook onderzoek te doen naar amplificatie. Tot slot kan dit onderzoek naar intensiverders in het taalgebruik van politici bijdragen aan het onderzoek naar intensiverders in het algemeen.

De teksten zullen onder andere geanalyseerd worden aan de hand van de categorisering van Pander Maat en Renkema. Hiervan volgt nu een overzicht. Het model van Renkema (links) is als uitgangspunt genomen, de categorieën uit het model van Pander Maat (rechts) zijn hiermee vergeleken.

Tabel 1: Categorisatie/analyseschema voor intensiverders

Renkema			Pander Maat		
Categorie	Subcategorie	Voorbeelden	Categorie	Sub-categorie	Voorbeelden
Lexicale versterkers	Basisversterker	<i>Erg, heel, zeer, enorm, flink</i>	-	-	-
	Incl. prefixen	<i>overvol, urenlang</i>	Pre-modifiers	-	<i>hypermodern, gloednieuw</i>
	Tijdsaanduiding	<i>donderdag nog/al, al/pas vier uur, zelden/vaak</i>	Adverb elements (bijwoord)	Time adjuncts	<i>al, reeds, eens temeer, wederom, opnieuw, altijd, voortdurend</i>
	Plaatsaanduiding	<i>tot in de kleinste uithoeken</i>	Adverb elements	Place	<i>internationaal, wereldwijd</i>
	Kwantificator	<i>bijna iedereen, slechts weinigen</i>	Adverb elements	Intensifier of numerals	<i>bijna, ruim, meer dan</i>
			Adverb elements	Mitigators of numerals	<i>slechts, minder dan</i>

	Kwalificator	<i>Puur suiker, echt gelogen, een afdaling → een snelle afdaling, de zee → de onstuimige zee</i>	Adjectives (bijv. naamwoord)	Intensifying quantifiers	<i>alle, diverse, verschillende, miljoenen, veel, extra, hele, complete</i>
	Preciseerder	<i>exact, met name</i>	-	-	-
	Onverwachtheidspartikel	<i>maar liefst, zelfs, hij sliep al toen ik kwam</i>	-	-	-
Semantische intensiveerders	Verba	<i>Gedaald → gekelderd</i>	-	-	-
	Nomina	<i>Schande → blamage</i>	-	-	-
	Adjectiva	<i>Groot → kolossaal</i>	Adjectives	Intensifying adjectives	<i>Belangrijk, groot, sterk, uitgebreid</i>
	Averbia	<i>Enigszins → behoorlijk</i>	Adverb elements	Property specifying adjectives	<i>Geweldig, goed, speciaal, toonaangevend, uniek, uitstekend</i>
				Intensifying adverbs	<i>Enorm, aanzienlijk, goed, steeds, stipt op tijd</i>
Stilistische intensiveerders	Herhaling	<i>Het was heet, heet, heet!</i>			
	Tautologie	<i>Nooit ofte nimmer</i>			

	Pleonasme	De <i>uiterste limiet</i>			
	Climax	Hij wachtte uren, <i>dagen</i> , <i>maanden</i>			
	Litotes	Hij schrijft <i>niet onaardig</i>			
	Vergelijking	Ze gingen als beesten tekeer → als <i>wilde</i> beesten tekeer			
	Metafoor	Verliezen → <i>het onderspit delven</i>			
			Connectives	-	<i>Bovendien, daarbovenop</i>
			Adjectives	Comparative and superlative degrees	<i>Most important</i>
			Adverb elements	Modal intensifiers	<i>Natuurlijk, uiteraard, simpelweg</i>

Zoals in het schema te zien is, hanteren Pander Maat en Renkema zeer verschillende categorisaties. Pander Maat deelt zijn schema's op in 'premodifiers', 'adjectives', 'adverb elements' en 'connectives', terwijl Renkema zijn schema opdeelt in 'lexicale intensiveerders', 'semantische intensiveerders' en 'stilistische intensiveerders'. Pander Maat besteedt geen aandacht aan werkwoorden, zelfstandig naamwoorden en stilistische intensiveerders, Renkema wel. Maar Pander Maat maakt weer een onderscheid binnen bijwoorden en bijvoeglijk naamwoorden, iets wat Renkema niet doet. Het is goed te zien dat beide heren slechts een begin hebben gemaakt, en dat de schema's nog lang niet kloppen of compleet zijn. Zo noemt Renkema als voorbeeld van een kwalificator 'de *onstuimige* zee', maar 'onstuimige' is een bijvoeglijk naamwoord, dus waarom hoort dit niet bij de semantische intensiveerders thuis? Het idee van Renkema is als volgt: 'onstuimige' is een lexicale intensiveerder, want je kunt het weglaten. Het feit dat je 'onstuimige' toevoegt duidt op intensivering. 'Onstuimige' kan echter ook een semantische intensivering zijn, wanneer je het bijvoorbeeld zou vergelijken met 'de *onrustige* zee'. Het idee erachter is dus wel duidelijk, maar als we een dergelijke combinatie tegenkomen in een tekst, is het dan een lexicale of semantische intensiveerder?

2.10 De metafoor

De metafoor is met name interessant omdat deze volgens Renkema (1997) onder de intensiveerders valt. Braet (2007) noemt de metafoor ook als middel om te amplificeren. Maar vooral ook omdat in de klassieke retorica en in later onderzoek naar retorische middelen misschien wel het meest geschreven is over de metafoor. In de klassieke retorica werd de metafoor ook gezien als middel om emoties op te roepen. Zo schreef Quintilianus: 'De metafoor is voornamelijk uitgevonden om emoties op te roepen en zaken extra te markeren en voor ogen te stellen' (Quintilianus, 8, 6, 19). Omdat Renkema de metafoor als intensiveerder niet verder definieert, zal hier nu wat extra aandacht aan besteed worden.

Het onderzoek naar de metafoor lijkt overheerst te worden door de zogenaamde conceptuele metafoor. Zoals eerder gezegd houden George Lakoff en anderen zich al jaren bezig met taalgebruik in de politiek, met name wat betreft framing en metaforen. Eén van de bekendste werken over de metafoor schreef Lakoff samen met Mark Johnson: *Metaphors we live by*. Het uitgangspunt van hun boek is dat wij eigenlijk denken in metaforen:

'We have found, on the contrary, that metaphor is pervasive in everyday life, not just in language but in thought and action. Our ordinary conceptual system, in terms of which we both think and act, is fundamentally metaphorical in nature' (Johnson en Lakoff 2003, p. 3)

Een voorbeeld ter illustratie is de conceptuele metafoor ARGUMENT IS WAR:

Your claims are *indefensible*.

He *attacked every weak point* in my argument.

His criticisms were *right on target*.

He *shot down* all of my arguments.

(Zie Lakoff en Johnson 2003 voor meer voorbeelden). Hier zien we de discussie in termen van oorlog, en zo zijn er nog vele conceptuele metaforen mogelijk. Knowles en Moon (2006) noemen bijvoorbeeld AN ARGUMENT IS A JOURNEY ('We will *proceed* in a *step-by-step* fashion'). Het is voor dit onderzoek echter interessanter om het hele idee achter de conceptuele metafoor te laten varen en terug te gaan naar de basis. Het idee is namelijk om de metafoor als intensiveerder te zien, en intensiveerders op hun beurt worden weer als een middel gezien om emoties op te wekken. De metafoor moet dan eerst als intensiveerder in kaart worden gebracht. Eventuele concepten zijn dan nog niet van belang.

Wat is een metafoor? Johnson en Lakoff stellen dat '[t]he essence of metaphor is understanding and experiencing one kind of thing in terms of another' (Johnson en Lakoff 2003, p. 5). Knowles en Moon (2006) definiëren de metafoor als volgt:

'When we talk about metaphor, we mean the use of language to refer to something other than what it was originally applied to, or what it 'literally' means, in order to suggest some resemblance or make a connection between the two things' (Knowles en Moon 2006, p. 3).

Hier komt uit voort dat we eerst moeten bepalen wat de letterlijke betekenis is van een woord of uitdrukking voordat we de metafoor kunnen identificeren. 'Metaphors (...) are instances of non-literal language that involve some kind of comparison or identification: if interpreted literally, they would be nonsensical, impossible, or untrue' (Knowles en Moon 2006, p. 7).

Knowles en Moon onderscheiden twee soorten metaforen: de 'creative metaphor' en de 'conventional metaphor'. 'Creative metaphors are those which a writer/speaker constructs to express a particular idea or feeling in a particular context, and which a reader/hearer needs to deconstruct or 'unpack' in order to understand what is meant' (Knowles en Moon 2006, p. 5). Het tegenovergestelde van de 'creative metaphor' is de 'conventional metaphor': 'These are metaphorical usages which are found again and again to refer to a particular thing' (Knowles en Moon 2006, p. 6). In het Nederlands staan ze ook wel bekend als de versteende metafoor: metaforen die zo vaak gebruikt worden dat ze eigenlijk niet meer als metafoor herkend worden.

Om metaforen te analyseren zijn volgens Knowles en Moon drie zaken van belang:

- 'vehicle': de metafoor (een woord, woordgroep of een langer stuk)
- 'topic': de betekenis van de metafoor (de bedoelde betekenis, niet de letterlijke betekenis)
- 'ground': de overeenkomst of band tussen de metafoor en de betekenis

Knowles en Moon geven hiervan twee voorbeelden (Knowles en Moon 2006, p. 9):

Context Be prepared for a mountain of paperwork

Metaphor/vehicle mountain

Meaning/topic a large amount

Connection/grounds ideas of size, being immovable and difficult to deal with

Context ...the white blood cells which help to fight off invading micro-organisms

Metaphor/vehicle invading

Meaning/topic	developing in ways and places that cause ill health
Connection/grounds	idea of intrusion into places in harmful, dangerous, and unwanted ways

3. Corpus

In dit hoofdstuk zal aandacht worden besteed aan de achtergrondsituatie, de deelnemers en het materiaal.

3.1 Situatie

Allereerst is van belang om de situatie te schetsen. Braet hamert er in zijn artikel ‘Ik ben niet fout geweest, ik heb fouten gemaakt.’ Een retorische kritiek van de apologie van Willem Aantjes (1978)’ op dat ‘retorische kritiek gericht is op de werking van een specifiek betoog in een heel specifieke situatie’ (Braet 2003, p. 16). Voor dit onderzoek is ervoor gekozen om toespraken in de Tweede Kamer te analyseren. Het publiek bestaat in eerste instantie uit de andere aanwezigen in de Tweede Kamer, maar in feite is heel Nederland onderdeel van het publiek. Debatten worden vaak rechtstreeks uitgezonden en worden ook opgepikt door verschillende media. De toespraken zijn uitgesproken in de periode november 2006 tot november 2008. Op 22 november 2006 waren de Tweede Kamerverkiezingen. Alexander Pechtold was pas enkele maanden daarvoor benoemd tot nieuwe fractievoorzitter en Geert Wilders opereerde voor die tijd nog onder de naam Groep Wilders (in plaats van zijn partij de Partij Voor de Vrijheid). Het kabinet Balkenende IV (CDA, PvdA, ChristenUnie) werd beëdigd op 22 februari 2007. Dit kabinet werd voorafgegaan door een rompkabinet, Balkenende III, bestaande uit CDA en VVD. Dit kabinet was ontstaan na de val van Balkenende II (CDA, VVD, D66), nadat D66 zich uit het kabinet had teruggetrokken. D66 had geen vertrouwen meer in minister Verdonk, na de paspoortenkwesie van Ayaan Hirsi Ali. De eerste twee debatten die geanalyseerd zijn (Generaal pardon voor een nader omschreven groep asielzoekers, 30 november 2006 en Uitvoering motie-Dijsselbloem c.s., 14 december 2006), zijn dus nog met de samenstelling van het rompkabinet. Na de verkiezingen was dit kabinet wel demissionair. In het corpusoverzicht (paragraaf 3.3) zal steeds per toespraak de situatie geschetst worden.

3.2 Deelnemers

Drie deelnemers in het bijzonder zullen uitgelicht worden, omdat naast de toespraken van Geert Wilders ook de toespraken van Femke Halsema (GroenLinks) en Alexander Pechtold (D66) geanalyseerd zullen worden. Voor een goede analyse van Wilders’ taalgebruik is immers vergelijkingsmateriaal noodzakelijk. Voor Alexander Pechtold is gekozen omdat hij bekend staat als de persoon die Wilders het hardst probeert aan te vallen en omdat hij fractievoorzitter is van een partij die staat voor redelijkheid en nuance. Het eerste plan was om naast Pechtold en Wilders ook de toespraken van Jan Marijnissen van de SP te analyseren, omdat hij in het politieke spectrum aan de

tegenovergestelde kant van Wilders staat (Marijnissen links, Wilders rechts). Bovendien komen Wilders en Marijnissen beiden op voor het gewone volk en zijn in die zin dus beiden populistisch. Bij het samenstellen van het corpus bleek echter dat Jan Marijnissen in de te onderzoeken periode slechts weinig debatten heeft bijgewoond. Dit hangt waarschijnlijk samen met zijn gezondheid, omwille waarvan hij in juni 2008 het fractievoorzitterstokje overgaf aan Agnes Kant. Omdat Marijnissen in veel debatten niet aanwezig was, is gekozen om de toespraken van een andere fractievoorzitter te analyseren. Voorwaarde was dat deze fractievoorzitter in de oppositie opereerde. Uiteindelijk is gekozen voor Femke Halsema, omdat zij met haar GroenLinks ook aan de linkerkant van het politieke spectrum zit.

Hieronder zal een beschrijving gegeven worden van Wilders, Pechtold en Halsema. Bij het corpusoverzicht (paragraaf 3.3) zal ook steeds aangegeven worden welke andere deelnemers aan het debat aanwezig waren.

3.2.1 Geert Wilders

Omdat verschillende uitingen van Geert Wilders geanalyseerd zullen worden, is het van belang om eerst een beschrijving te geven van zijn persoon. Er zal daarom een overzicht gegeven worden van zijn leven, waarbij met name zijn loopbaan aan bod zal komen. Daarvoor is voornamelijk van twee bronnen gebruik gemaakt. De eerste bron betreft het boek *Kies voor Vrijheid. Een eerlijk antwoord* (2005) van Geert Wilders zelf. De tweede bron betreft het boek *Veel gekker kan het niet worden* (2008) van Arthur Blok en Jonathan van Melle.

Geert Wilders is op 6 september 1963 geboren in Venlo. Na het behalen van zijn havo-diploma vertrekt hij naar het Midden-Oosten, waar hij landen als Egypte, Cyprus en Turkije bezoekt. In 1983 keert hij terug om in Nederland zijn militaire dienst te vervullen. In 1984 begint hij als medewerker op de afdeling Verdragen van de Ziekenfondsraad en tijdens de twee jaar die hij daar werkt, volgt hij een opleiding over sociale verzekeringen. Daarna gaat hij bij de toenmalige Sociale Verzekeringsraad werken. Wilders schrijft hierover:

‘Ik heb er gezien hoe sociale partners elkaar de hand boven het hoofd houden. Het oude corporatistische gekonkel waarbij het algemeen belang wordt verkwanseld voor deelbelangen. Als wetstechnisch medewerker heb ik daar de verwording van het poldermodel in alle hevigheid aan den lijve ondervonden. Er heerste een handjeklappcultuur waarbij de mensen van FNV en VNO elkaar de hand boven het hoofd hielden’ (Wilders 2005, p. 16).

Wilders geeft in zijn boek aan dat hij zich in die periode gaandeweg meer politiek bewust is geworden. ‘Ik was al geïnteresseerd in buitenlandse politiek, maar door de misstanden bij de Sociale Verzekeringsraad kreeg ik voor het eerst het idee dat ik dingen moest veranderen die niet kloppen. Mijn grote ergernis en mijn besef dat het zo

niet langer kon resulteerden uiteindelijk in een sollicitatie als medewerker bij de Tweede-Kamerfractie van de VVD' (Wilders 2005, p. 17). Wilders begint bij de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) als beleidsmedewerker sociale zaken en sociaal-economisch beleid. Daarnaast is hij speech- en tekstschrijver voor Tweede Kamerleden van de VVD en werkt hij op het internationaal secretariaat van de VVD, 'dat zich in die tijd vooral bezighoudt met de democratische ontwikkelingen in Oost-Europa' (Blok en Van Melle 2008, p. 24). Wilders is daarna acht jaar fractiemedewerker, 'waarvan ik vooral de laatste vier jaar regelmatig voor Bolkestein artikelen en speeches schreef' (Wilders 2005, p. 25). Ook Blok en Van Melle stippen dit aan: 'In deze periode perfectioneert hij zijn retorische talent, door met name in de laatste vier jaar regelmatig artikelen en speeches te schrijven voor zijn politieke leermeester Frits Bolkestein' (Blok en Van Melle 2008, p. 24). Wilders schrijft zelf dat hij het werken met Bolkestein als 'prettig' heeft ervaren (Wilders 2005, p. 26).

Wilders' politieke carrière begint als hij in oktober 1997 voor de VVD in de gemeenteraad van Utrecht mag plaatsnemen. Wilders woont dan zelf in de wijk Kanaleneiland in Utrecht, 'een multiculturele wijk die al jaren bekend staat als probleemwijk, maar pas in 2007 officieel ook zo door de overheid wordt aangeduid en onder handen wordt genomen' (Blok en Van Melle 2008, p. 24). In 1998 wordt Wilders kamerlid. Hij is dan 34 (Wilders 2005, p. 29) of 35 (Blok en Van Melle 2008, p. 24) jaar. 'Zeven jaar ben ik kamerlid geweest, gedeeltelijk onder Paars. Ik werd woordvoerder Sociale Zaken, hield me dus ook met de WAO bezig, en vond het Paarse gedoe maar niks' (Wilders 2005, p. 29). Later profileert hij zich volgens Blok en Van Melle 'eveneens als buitenlandwoordvoerder. Onder zijn portefeuille valt ook defensie, in het bijzonder het uitzenden van militairen naar vredesmissies. Wilders ontwikkelt zich tot een actief Kamerlid en opereert op de uiterste rechterflank van zijn partij' (Blok en Van Melle 2008, p. 24).

In 1998 wordt Geert Wilders ook lid van het 'Comité Democratie en Mensenrechten Iran', 'een raad die opkomt voor de mensenrechten in dat land' (Blok en Van Melle 2008, p. 24). Bovendien is hij lid van de Parlementaire Assemblee van de NAVO. Wat betreft de VVD: die ontwikkelt zich volgens Blok en Van Melle onder Bolkestein 'tot een partij die zeer kritisch staat tegenover de instroom van asielzoekers en andere niet-Westerse (sic) immigranten. Ook de rol van de islam in Nederland wordt door Bolkestein kritisch gevolgd' (Blok en Van Melle, p. 25). Bolkestein wordt in 1998 opgevolgd door Hans Dijkstal, iets wat Wilders 'een van de grootste politieke raadsels van de afgelopen decennia' blijft vinden (Wilders 2005, p. 32). Over Dijkstal schrijft Wilders onder andere: 'Hij is innemend en joviaal, maar politiek vooral meester van het onhandige' (Wilders 2005, p. 32). Er vindt onder Dijkstal een verschuiving plaats naar het midden, iets waar Wilders zich niet in kan vinden. In maart 2002 doet de VVD het erg slecht bij de gemeenteraadsverkiezingen. 'Een paar maanden later zou bij de Kamerverkiezingen hetzelfde gebeuren. De partij van Pim Fortuyn verzilverd de stemmen van rechtse kiezers en de VVD heeft het nakijken' (Blok en Van Melle 2008, p. 25). Wilders begint samen met fractiegenoot Gert-Jan Oplaat te pleiten voor een rechtser koers van de VVD, maar fractievoorzitter Jozias van Aartsen doet het

tegenovergestelde: hij pleit juist voor een linksere koers, waarbij de VVD 'naar het midden moest en eventueel zelfs kon fuseren met D66' (Wilders 2005, p. 33).

Wilders wordt uitgenodigd om in Limburg te komen spreken. Hij presenteert daar een lijstje met tien punten 'om op die bijeenkomst de discussie aan te zwengelen. Dat lijstje heb ik toen in een half uurtje geschreven, samen met toenmalig fractiegenoot Gert Jan Oplaat – een aardige maar weinig heldhaftige man die me later als een baksteen heeft laten vallen toen het politiek moeilijk werd' (Wilders 2005, p. 34). Het tienpuntenplan stuit in de Tweede Kamerfractie op weerstand. Wilders is er echter van 'overtuigd dat mijn tien punten bij het VVD-electoraat meer steun hadden dan de koers Van Aartsen/Dijkstal' (Wilders 2005, p. 35). Het loopt hoog op tussen Wilders en de fractie. Uiteindelijk besluit Wilders in september 2004 om uit de fractie te stappen.

Op 2 september 2004 richt hij vervolgens de Groep Wilders op. 'Wilders ontpopt zich als onafhankelijk Kamerlid tot een politicus die gevoelige punten over de islam in Nederland en de houding van de moslims in de Nederlandse maatschappij voortdurend op de politieke agenda weet te zetten'(Blok en Van Melle 2008, p. 26). Eind oktober 2004 beginnen de eerste bedreigingen aan Wilders' adres. Daarom krijgt hij vanaf dat moment persoonsbeveiliging. Zijn woning in Utrecht is niet goed te beveiligen, maar hij kan nog gewoon thuis in Venlo slapen. Dat verandert op 2 november dat jaar. Op die dag wordt Theo van Gogh vermoord. Twee dagen later krijgt Wilders beveiliging van het hoogste niveau. Thuis slapen kan niet meer: hij wordt op verschillende plaatsen ondergebracht, waaronder Kamp Zeist. De bedreigingen aan zijn adres zullen niet ophouden en bereiken een piek wanneer hij in februari 2006 de Deense Mohammed-cartoons op zijn website plaatst.

Volgens Blok en Van Melle lukt het Wilders om met zijn eenmansfractie 'kleine succesjes' te boeken. Zo lukt het hem in 2005 om de Kamer in te laten stemmen met 'een motie die oproept tot een verbod op het dragen van een boerka, een volledig gelaatsbedekkende sluier, in het openbaar' (Blok en Van Melle 2008, p. 26).

In 2005 en 2006 is Wilders bezig met de oprichting van een nieuwe partij: de Partij Voor de Vrijheid (PVV). Hij probeert samen met Bart Jan Spruyt (oud-directeur en medeoprichter van de conservatieve denktank Edmond Burke Stichting) een 'brede rechtse volksbeweging op te zetten' (Blok en Van Melle 2008, p. 27). Maar Spruyt verlaat de partij in augustus 2006 wegens onenigheid over Wilders' koers. Bij de Kamerverkiezingen van 22 november 2006 weet Wilders negen zetels te behalen. Wilders verschijnt daarna verscheidene malen in de media met uitspraken die veel stof doen opwaaien. Hij wil bijvoorbeeld een verbod op de Koran ('Genoeg is genoeg: verbied de Koran', *de Volkskrant* 8 augustus 2007). In maart 2008 brengt hij zijn film *Fitna* uit, waarin hij waarschuwt voor de Koran en de islam. Deze film zorgt voor een hoop nationale en internationale opschudding.

3.2.2 Alexander Pechtold

Alexander Pechtold is op 16 december 1965 geboren in Delft. Hij is sinds november 2006 kamerlid voor D66. Pechtold studeert archeologie en kunstgeschiedenis in Leiden en haalt in 1995 zijn diploma veilinghouder. Hij is veilingmeester bij Van Stockum's Veilingen en lid van de gemeenteraad van Leiden. In 1997 wordt hij wethouder en dat blijft hij tot 2003. In dat jaar verwisselt hij Leiden voor Wageningen, waar hij burgemeester wordt. In 2005 wordt hij minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties. Dit duurt niet lang (een jaar en drie maanden om precies te zijn). Vanaf november 2006 is hij fractievoorzitter van D66. Op zijn persoonlijke pagina van de website van de Tweede Kamer geeft hij aan dat hij het sociaal-liberale, vrijzinnige gedachtegoed wil uitdragen. Ook schrijft hij daar dat Hans van Mierlo hem altijd heeft geïnspireerd. Op zijn eigen website schrijft hij dat hij lid is geworden van D66 vanwege de genuanceerde manier van politiek bedrijven. In het jaar 2007 wordt Alexander Pechtold door de parlementaire pers uitgeroepen tot 'Politicus van het Jaar', maar politicus van het jaar wordt uiteindelijk Geert Wilders, die bij pers én publiek op de tweede plaats komt en gemiddeld gezien hoger scoort dan Alexander Pechtold. In 2008 ontvangt Pechtold de Klare Taalprijs.

3.2.3 Femke Halsema

Femke Halsema is op 25 april 1966 geboren in Haarlem. Zij is vanaf november 2002 fractievoorzitter van GroenLinks. Halsema studeert Algemene Sociale Wetenschappen in Utrecht en werkt tegelijkertijd voor het ministerie van Binnenlandse Zaken als adviseur en onderzoeker bij de werkgroep 'politie en allochtonen', waar ze onderzoek doet naar criminaliteit onder Marokkaanse jongens. In 1993 komt ze terecht bij de Wiarda Beckmanstichting, het wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid. Maar ze ontwikkelt al snel sympathie voor de ideeën van GroenLinks en in 1997 vertrekt ze bij de Partij van de Arbeid om lid te worden van GroenLinks. Op haar persoonlijke pagina van de Tweede Kamer geeft ze aan dat ze vindt dat vrijheid een belangrijk en onderschat links begrip is. Zij heeft het dan over 'sociale vrijheid', waarbij je je kunt ontplooiën zonder dat de vrijheid van anderen of van toekomstige generaties wordt aangetast. Haar belangrijkste politieke drijfveer is om deze vrijheid eerlijker te verdelen. Ze laat zich daarbij inspireren door het socialisme en zet zich in voor een open en tolerant klimaat in Nederland. Ze verwacht van iedereen dat hij of zij meedoet in de maatschappij en zich openstelt voor anderen, en daarom wil ze iedereen echt een kans geven om mee te doen. Femke Halsema wordt in 2006 verkozen tot Liberaal van het Jaar door de jongerenorganisatie van de VVD (JOVD). In 2008 wordt ze door het Nederlands Debat Instituut uitgeroepen tot Beste Debater van de Algemene Politieke Beschouwingen 2008.

3.3 Materiaal

De geanalyseerde toespraken zijn afkomstig uit de Handelingen van de Tweede Kamer. Dit zijn de woordelijke verslagen van de debatten. Hier is voor gekozen omdat op die

manier zoveel mogelijk storende factoren worden uitgesloten, zoals de keuze van het medium (bij artikelen) of de verschillen in thema's. Omdat de toespraken steeds uit een debat over hetzelfde onderwerp afkomstig zijn, zijn er geen verschillen in behandelde thema's of heersende achtergrondsituaties. Een belangrijke voorwaarde was dat in het te analyseren debat in ieder geval Geert Wilders, Femke Halsema en Alexander Pechtold het woord voerden. Het materiaal is verkregen bij parlando (<http://parlando.sdu.nl/cgi/login/anonymous>). In totaal zijn tien debatten geanalyseerd. Van de langere debatten (Beleidsprogramma 2007-2011, Voortzetting verantwoordingsdebat 2007, Algemene beschouwingen 2008) is een stuk genomen, doorgaans rond de 130 regels, uiteraard voor elke persoon het gelijke aantal regels.

In tabel 2 volgt een overzicht van alle debatten waarin Wilders, Halsema en Pechtold samen aanwezig waren. Hiervan zijn er tien geanalyseerd. Bij de geanalyseerde debatten is steeds de situatie geschetst en worden de overige deelnemers aan het debat genoemd.

Tabel 2: Overzicht van debatten met Wilders, Halsema en Pechtold

Debat	Situatie	Deelnemers
<p>Generaal pardon voor een nader omschreven groep asielzoekers</p> <p>30 november 2006 (Parlando: 08-12-06, nr. 21, pag. 1509-1532)</p>	<p>Debat over een generaal pardon voor een bepaalde groep asielzoekers. De Partij van de Arbeid vindt dat er een pardonregeling moet komen. Over de groep asielzoekers zelf is nog onduidelijk wie eronder vallen.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Bos (PvdA) - Van de Camp (CDA) - Wilders (PVV) - Van der Staaij (SGP) - Weekers (VVD) - De Wit (SP) - Pechtold (D66) - Halsema (GroenLinks) - Rouvoet (ChristenUnie) - Thieme (PvdD) - Minister Verdonk (Vreemdelingenzaken en Integratie)
<p>Uitvoering motie-Dijsselbloem c.s.</p> <p>14 december 2006 (Parlando: 29-12-06, nr. 27, pag. 1783 – 1792)</p>	<p>Debat over de motie-Dijsselbloem waarin wordt gevraagd om voorlopig te stoppen met het uitzetten van een bepaalde groep asielzoekers. Besloten is om de mensen die onder de regeling zullen gaan vallen niet te zullen uitzetten zolang het demissionaire kabinet de besluiten neemt. De VVD is het hier niet mee eens maar blijft vanwege het landsbelang toch in het kabinet. Minister Verdonk is vanaf 13 december geen minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie meer, maar</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Bos (PvdA) - Verhagen (CDA) - Rutte (VVD) - Wilders (PVV) - Marijnissen (SP) - Rouvoet (ChristenUnie) - Halsema (GroenLinks) - Thieme (PvdD) - Van der Vlies (SGP)

	minister van Integratie, Jeugdbescherming, Preventie en Reclassering.	
Voortzetting uitvoering motie- Dijsselbloem c.s. 14 december 2006 (Parlando: 29-12-06, nr. 27, pag. 1797-1805)		
Debat over de regeringsverklaring 1 maart 2007 (Parlando: 15-03-07, nr. 45, pag. 2634 - 2731)		
Kabinetsstandpunt Irak 4 april 2007 (Parlando: 12- 04-07, nr. 57, pag. 3212- 3230)	Debat over de steun aan de oorlog in Irak.	<ul style="list-style-type: none"> - Pechtold (D66) - Van Dam (PvdA) - Van Baalen (VVD) - Halsema (GroenLinks) - Wilders (PVV) - Thieme (PvdD) - Van der Staaij (SGP) - Van Bommel (SP) - Voordewind (ChristenUnie) - Van Gennip (CDA)
Voortzetting kabinetsstandpunt Irak 4 april 2007 (Parlando: 12- 04-07, nr. 57, pag. 3231- 3263)		
Beleidsprogramma 2007- 2011 19 juni 2007 (Parlando: 28- 06-07, nr. 82, pag. 4376 - 4415)	Na honderd dagen het land in te zijn geweest, presenteert het kabinet een Beleidsprogramma met daarin ruim zeventig doelen en tien projecten waar het kabinet zich de komende vier jaar voor in wil zetten. Hierop volgt een debat.	<ul style="list-style-type: none"> - Kant (SP) - Tichelaar (PvdA) - Slob (ChristenUnie) - Van Geel (CDA) - Pechtold (D66) - Halsema (GroenLinks) - Wilders (PVV) - Thieme (PvdD) - Rutte (VVD) - Van der Vlies (SGP)
Voortzetting beleidsprogramma 2007 - 2011 19 juni 2007 (Parlando: 28- 06-07, nr. 82, pag. 4415 - 4462)		
Dynamiek in islamitisch activisme 6 september 2007 (Parlando: 17-09-07, nr. 93, pag. 5260 - 5319)	Debat naar aanleiding van het rapport 'Dynamiek in islamitisch activisme' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). Dit rapport gaat over de ontwikkelingen in	<ul style="list-style-type: none"> - Wilders (PVV) - Dijsselbloem (PvdA) - Halsema (GroenLinks) - Slob (ChristenUnie) - De Wit (SP)

	het islamitisch activisme sinds de jaren zeventig. Aan de orde komen islam, extremisme en terrorisme.	<ul style="list-style-type: none"> - Van der Staaij (SGP) - Van Toorenborg (CDA) - Zijlstra (VVD) - Pechtold (D66) - Minister Balkenende (minister-president en minister van Algemene Zaken) - Minister Hirsch Ballin (minister van Justitie) - Minister Vogelaar (minister voor Wonen, Wijken en Integratie)
Algemene beschouwingen 2007		
19 september 2007 (Parlando: 01-10-07, nr. 2, pag. 5 - 41)		
Algemene beschouwingen 2007		
19 september 2007 (Parlando: 01-10-07, nr. 2 pag. 42 - 77)		
Beveiliging Hirsi Ali		
9 oktober 2007 (Parlando: 02-11-07, nr. 10, pag. 646-666)		
Nederlandse bijdrage ISAF	Debat over de verlenging van de Nederlandse militaire betrokkenheid in Uruzgan (Afghanistan).	<ul style="list-style-type: none"> - Van Baalen (VVD) - Marijnissen (SP) - Pechtold (D66) - Wilders (PVV) - Halsema (GroenLinks) - Van Gennip (CDA) - Van Dam (PvdA) - Voordewind (ChristenUnie) - Van der Staaij (SGP) - Ouwehand (PvdD) - Minister Verhagen (minister van Buitenlandse Zaken) - Minister Van Middelkoop (minister van Defensie) - Minister Koenders (minister voor Ontwikkelingssamenwerking)
18 december 2007 (Parlando: 14-02-08, nr. 37, pag. 2953 - 2979)		
Fitna	Op 27 maart 2008 verschijnt Wilders' film Fitna waarin hij waarschuwt voor de Koran en de islam. De regering geeft bij monde van de minister-president een	<ul style="list-style-type: none"> - Van Geel (CDA) - Wilders (PVV) - Rutte (VVD) - Pechtold (D66) - Hamer (PvdA) - Slob (ChristenUnie)
1 april 2008 (Parlando: 15-04-08, nr. 70, pag. 4880-4921)		

	verklaring af waarin staat dat zij zich van de film distantieert. Er volgt een debat.	<ul style="list-style-type: none"> - Halsema (GroenLinks) - Dibi (GroenLinks) - Thieme (PvdD) - Marijnissen (SP) - Van der Vlies (SGP) - Minister Balkenende (minister-president en minister van Algemene Zaken) - Minister Hirsch Ballin (minister van Justitie) - Minister Ter Horst (minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties)
Voortzetting Fitna 1 april 2008 (Parlando: 16-04-08, nr. 70, pag. 4924 - 4937)		
Verantwoordingsdebat jaarverslagen 2007 22 mei 2008 (Parlando: 04-06-08, nr. 87, pag. 6115 - 6150)		
Voortzetting verantwoordingsdebat 2007 22 mei 2008 (Parlando: 04-06-08, nr. 87, pag. 6160 - 6225).	De dag na verantwoordingsdag legt het kabinet in de Tweede Kamer verantwoording af over het in 2007 gevoerde beleid. Het debat gaat over de nieuwe algemene Verantwoordingsbrief van het kabinet, het Financieel Jaarverslag van het Rijk en het rapport van de Algemene Rekenkamer.	<ul style="list-style-type: none"> - Wilders (PVV) - Pechtold (D66) - Hamer (PvdA) - Halsema (GroenLinks) - Van der Vlies (SGP) - Slob (ChristenUnie) - Rutte (VVD) - Thieme (PvdD) - Verdonk (Verdonk) - Van Geel (CDA) - Marijnissen (SP) - Minister Balkenende (minister-president en minister van Algemene Zaken) - Minister Bos (minister van Financiën en vice-premier)
Algemene beschouwingen 2008 17 september 2008 (Parlando: 26-09-08, nr. 2, pag. 5-29)	Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2009. De Miljoenennota is een toelichting op de Rijksbegroting en behandelt de belangrijkste plannen en keuzes van de regering. Beide worden op Prinsjesdag aan de Tweede Kamer aangeboden. Daarna volgen de algemene politieke	<ul style="list-style-type: none"> - Rutte (VVD) - Slob (ChristenUnie) - Van Geel (CDA) - Hamer (PvdA) - Halsema (GroenLinks) - Thieme (PvdD) - Kant (SP) - Pechtold (D66) - Verdonk (Verdonk) - Van der Vlies (SGP) - Wilders (PVV)

	beschouwingen.	- Dijsselbloem (PvdA)
Algemene beschouwingen 2008 17 september 2008 (Parlando: 26-09-08, nr. 2, pag. 29-79)		
Situatie op de internationale financiële markten 30 september 2008 (Parlando: 15-10-08, nr. 7, pag. 411-437)	Spoeddebat naar aanleiding van de semi-nationalisatie van Fortis. Na flinke koersdalingen van het aandeel Fortis is besloten om Fortis een kapitaalinjectie van 4 miljard euro te geven. De overheid koopt een belang van 49 procent. Het weekend na het spoeddebat wordt Fortis overigens volledig genationaliseerd, omdat mensen hun spaargeld bij Fortis weg beginnen te halen waardoor de bank failliet zou kunnen gaan.	<ul style="list-style-type: none"> - Halsema (GroenLinks) - Van Geel (CDA) - Rutte (VVD) - Wilders (PVV) - Van der Vlies (SGP) - Kant (SP) - Pechtold (D66) - Hamer (PvdA) - Slob (ChristenUnie) - Verdonk (Verdonk) - Minister Balkenende (minister-president en minister van Algemene Zaken) - Minister Bos (minister van Financiën en vice-premier)

4. Methode

In dit hoofdstuk zal het analyseschema aan bod komen. De verschillende middelen zullen apart behandeld worden.

4.1 Analyseschema

Aan de hand van de literatuur is een proefanalyse uitgevoerd. Door het analyseren van de toespraak van Geert Wilders in het debat over zijn film Fitna en een stuk van zijn toespraak voor de Algemene Beschouwingen 2008 is een selectie gemaakt van middelen die bij Geert Wilders terugkomen. De analyseschema's van Renkema en Pander Maat voor de intensiverders bleken niet helemaal bruikbaar. Allereerst vanwege de overlap tussen beide schema's en de dubbele terminologie (zo viel 'onstuimige zee' bij Renkema zowel onder de lexicale versterkers als onder de semantische versterkers). Bovendien zijn de schema's van Renkema en Pander Maat gebaseerd op feitelijke beschrijvingen. Bij Renkema zijn dit beschrijvingen van plaatjes, bij Pander Maat gaat het om beschrijvingen van producten of diensten van bedrijven. In de politieke arena gaat het echter om meningen. De democratie zoals wij die kennen, stoelt juist op het feit dat er verschillende ideeën zijn over het inrichten van de samenleving. Dit heeft echter wel tot gevolg dat het veel moeilijker is om te bepalen wat een intensiverder is en wat niet. Er is bij twijfel zoveel mogelijk gebruik gemaakt

van twee woordenboeken, *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (1976) en *Het Spectrum Woordenboek Nederlands* (1992). Uiteindelijk zijn de middelen die hieronder worden vermeld gebruikt bij de analyse. In de bijlage is het uiteindelijke analyseformulier te vinden.

4.1.1 Emotieopwekkende middelen

Allereerst volgen hier de middelen die volgens de literatuur emotie opwekken.

Anafoor

De anafoor wordt door Braet 2007 (p. 134) genoemd als middel om emotie op te wekken. Een anafoor is de 'herhaling van een woord of woordgroep aan het begin van op elkaar volgende zinsdelen, zinnen of nog grotere tekstdelen' (Braet 2007, p. 116). Een duidelijk voorbeeld is 'I have a dream', van Martin Luther King. Braet noemt de anafoor zelfs een 'superdrug' (Braet 2007, p. 133). Een ander voorbeeld van een anafoor komt uit *Hard Times* van Charles Dickens:

'The emphasis was helped by the speaker's square wall of a forehead, which had his eyebrows for its base, while his eyes found commodious cellarage in two dark caves, overshadowed by the wall. The emphasis was helped by the speaker's mouth, which was wide, thin and hard set. The emphasis was helped by the speaker's voice, which was inflexible, dry and dictatorial. The emphasis was helped by the speaker's hair, which bristled on the skirts of his bald head, a plantation of firs to keep the wind from its shining surface, all covered with knobs, like the crust of a plum pie, as if the head had scarcely warehouse-room for the hard facts stored inside' (Dickens 2007, p. 1-2)

De anafoor bestaat hier uit 'the emphasis was helped by..'. Met deze woorden wordt elke nieuwe zin begonnen. Dit voorbeeld is van Martin Luther King, maar is niet zijn beroemde 'I have a dream':

'Now is the time to rise from the dark and desolate valley of segregation to the sunlit path of racial justice. Now is the time to lift our nation from the quicksands of racial injustice to the solid rock of brotherhood. Now is the time to make justice a reality for all of God's children'

(<http://www.americanrhetoric.com/speeches/mlkihaveadream.htm>)

Zijn zinnen beginnen steeds met 'Now is the time to..'.

Parallellisme

Braet (2007) stelt dat parallellismen heel pathetisch kunnen werken (p. 134). 'Parallellismen zijn zinsdelen of zinnen die grammaticaal op dezelfde wijze zijn gebouwd' (Braet 2007, p. 118). Het gaat dus om de overeenkomstige zinsbouw. Lanham (1991) geeft hieraan de naam 'isocolon': 'Phrases of approximately equal length and corresponding structure' (Lanham 1991, p. 93). Volgens de Rhetorica ad Herennium hangt het isocolon nauw samen met het aantal lettergrepen: 'To effect the isocolon we shall not count the syllables – for that is surely childish – but experience and practice will bring such a facility that by a sort of instinct we can produce again a colon of equal length to the one before it' (Rhetorica ad Herennium 4, 27). Dit voorbeeld komt uit Braet (2007):

'Telefoonmaatschappijen die elkaar van de ene naar de andere rechtszaak slepen. Energiebedrijven die elkaar over en weer beschuldigen van misleiding van consumenten. Zorgverzekeraars die tientallen miljoenen euro's over de balk gooien om de consument van de concurrent af te pikken' (Braet 2007, p. 118).

Bij Braet gaat het dus meer om de opbouw dan om de lengte. Een ander voorbeeld uit *A Christmas Carol* van Charles Dickens:

'"I do," said Scrooge. "Merry Christmas! What right have you to be merry? [W]hat reason have you to be merry? You're poor enough."
"Come, then," returned the nephew gaily. "What right have you to be dismal? [W]hat reason have you to be morose? You're rich enough."
(Dickens 2003, p. 36)

Allereerst zien we hier een parallellisme in de uiting van Scrooge: 'What right have you to be merry? [W]hat reason have you to be merry?' Bovendien is het antwoord van de neef grammaticaal hetzelfde opgebouwd als de uiting van Scrooge.

Antithesen

Ook antithesen werken volgens Braet heel pathetisch (Braet 2007, p. 134). Een antithese is het 'tegenover elkaar plaatsen van begrippen of gedachten die elkaars tegengestelde zijn' (Braet 2007, p. 108). De Rhetorica ad Herennium verwoordt het als volgt: 'Antithesis occurs when the style is built upon contraries' (Rhetorica ad Herennium 4, 21). Dit voorbeeld komt uit Braet (2007): 'Met dit beleid worden de rijken rijker en de armen armer' (Braet 2007, p. 108). Een ander voorbeeld komt uit de Rhetorica ad Herennium: 'Flattery has pleasant beginnings, but also brings on bitterest endings.' 'When all is calm, you are confused; when all is in confusion, you are calm'

(Rhetorica ad Herennium 4, 21). Tot slot nog een voorbeeld uit *Great Expectations* van Charles Dickens:

'The mother looked young, and the daughter looked old; the mother's complexion was pink, and the daughter's was yellow; the mother set up for frivolity, and the daughter for theology' (Dickens 1975, p. 318)

Dit voorbeeld valt op omdat het eigenlijk andersom hoort te zijn: een moeder hoort er oud uit te zien en een dochter jong en een dochter zou eerder een gezonde roze kleur in het gezicht moeten hebben dan de moeder. Dit is overigens ook een parallellisme (zie hierboven).

Quaestie

De quaestie als emotieopwekkend middel wordt wederom genoemd in Braet (2007, p. 132). Een quaestie is een 'reeks van twee of meer vragen, die vaak retorisch zijn of door de spreker of schrijver zelf beantwoord of behandeld worden' (Braet 2007, p. 114). Dit voorbeeld is van Ronald Reagan uit zijn speech 'A Time for Choosing':

'Well, now, if government planning and welfare had the answer -- and they've had almost 30 years of it -- shouldn't we expect government to read the score to us once in a while? Shouldn't they be telling us about the decline each year in the number of people needing help? The reduction in the need for public housing?'

(<http://www.americanrhetoric.com/speeches/ronaldreaganatimeforchoosing.htm>)

Ironie/sarcasme/cynisme

Lanham noemt 'sarcasmus' als emotioneel middel: 'a bitter gibe or taunt' (Lanham 1991, p. 187). Een bijtende, spottende opmerking dus. Ook noemt Lanham de 'insultatio': 'derisive ironical abuse of a person to his face' (Lanham 1991, p. 91). De scheiding tussen ironie en sarcasme is vaag (Braet 2007, p. 114).

Opsomming/enumeratie

De enumeratie wordt door Braet (2007) als emotioneel middel gezien: '[d]e woordfiguur van de enumeratie, al dan niet in de vorm van een climax, kan in combinatie met een geschikte inhoud aardig op het gemoed werken' (Braet 2007, p. 133). Het volgende voorbeeld komt uit *Great Expectations* van Charles Dickens:

'You have been in every prospect I have ever seen since – on the river, on the sails of the ships, on the marshes, in the clouds, in the light, in the

darkness, in the wind, in the woods, in the sea, in the streets' (Dickens 1975, p. 378)

Climax

Ook geschikt voor het oproepen van emoties is de climax (Braet 2007, p. 128). Een climax is een 'opsomming met telkens 'sterkere' woorden of uitdrukkingen; kortweg: stijgende reeks' (Braet 2007, p. 117). De Rhetorica ad Herennium beschrijft de climax als volgt: 'Climax is the figure in which the speaker passes to the following word only after advancing by steps to the preceding one' (Rhetorica ad Herennium 2004, p. 315).

Drieslag

De drieslag is een 'opsomming van drie woorden, zinsdelen of zinnen, vaak met een suggestie van volledigheid' (Braet 2007, p. 117). De drieslag vindt zijn oorsprong in de tricolon, die in Lanham beschreven wordt als '[t]he three-unit pattern common in many prose styles' (Lanham 1991, p. 154). De drieslag wordt niet genoemd als emotieopwekkend middel, maar is wel een vorm van enumeratie. En omdat enumeratie wel een emotieopwekkend middel is, zal de drieslag ook worden meegenomen in de analyse. Deze voorbeelden van een drieslag komen uit *Hard Times* van Charles Dickens:

'The emphasis was helped by the speaker's mouth, which was wide, thin and hard set. The emphasis was helped by the speaker's voice, which was inflexible, dry and dictatorial' (Dickens 2007, p. 1)

Ook Obama gebruikte in zijn inaugurele speech enkele drieslagen, waaronder deze:

'Starting today, we must pick ourselves up, dust ourselves off, and begin again the work of remaking America'
(<http://www.americanrhetoric.com/speeches/barackobama/barackobamainauguraladdress.htm>)

Apostrof

De apostrof wordt door zowel Braet als Lanham genoemd als emotieopwekkend middel. Een apostrof houdt in dat de spreker zich afwendt van het eigenlijke publiek: 'breaking off a discourse to address some person or personified thing either present or absent' (Lanham 1991, p. 186). Quintilianus besteedt veel aandacht aan dit middel, evenals de Rhetorica ad Herennium. Dit voorbeeld komt uit de President-Elect Victory Speech van Barack Obama:

'Sasha and Malia, I love you both more than you can imagine, and you have earned the new puppy that's coming with us to the White House' (<http://www.americanrhetoric.com/speeches/convention2008/barackobamavictoryspeech.htm>)

Obama richt zich hier direct tot zijn dochters, door hen aan het begin van de zin te noemen. Hij spreekt dus heel even niet meer direct tot het publiek, maar tot zijn dochters.

Het prijzen van iets of iemand

Dit middel wordt ook wel 'comprobatio' genoemd en komt voor in Lanhams lijstje van 'emotional appeals'. Kort gezegd is het 'complimenting one's judges or hearers' (Lanham 1991, p. 187). Dit voorbeeld komt uit de President-Elect Victory Speech van Barack Obama:

'I want to thank my partner in this journey, a man who campaigned from his heart and spoke for the men and women he grew up with on the streets of Scranton and rode with on the train home to Delaware, the Vice President-elect of the United States, Joe Biden' (<http://www.americanrhetoric.com/speeches/convention2008/barackobamavictoryspeech.htm>)

Hij geeft hier zijn running mate Joe Biden een compliment. Een ander compliment komt naar voren in dit voorbeeld:

'And to my campaign manager, David Plouffe -- the unsung hero of this campaign, who built the best -- the best political campaign, I think, in the history of the United States of America' (<http://www.americanrhetoric.com/speeches/convention2008/barackobamavictoryspeech.htm>)

Het beschimpen van anderen/persoonlijke aanval

Lanham heeft in zijn lijst van 'emotional appeals' een aantal middelen opgenomen die gaan over het beschimpen van anderen of waarbij een persoonlijke aanval wordt gedaan:

Categoria: 'reproaching a person with his wickedness to his face' (Lanham 1991, p. 32)

Insultatio: 'derisive, ironical abuse of a person to his face' (Lanham 1991, p. 91)

Mysterismus: 'mockery of an opponent, accompanied by gestures' (Lanham 1991, p. 103)

Onedismus: 'reproaching someone as ungrateful or impious' (Lanham 1991, p. 104)

Tapinosis: 'undignified language that debases a person or thing' (Lanham 1991, p. 149)

Dit onderdeel wordt niet ontleed in de verschillende soorten die Lanham noemt. Het gaat er vooral om dat iets of iemand zwart gemaakt wordt.

Het beloven van trouw en loyaliteit

In de lijst van 'emotional appeals' staan ook drie middelen die samenhangen met het beloven van trouw en loyaliteit:

Asphalia: 'offering oneself as surety for a bond' (Lanham 1991, p. 24)

Euche: 'vow or oath to keep a promise' (Lanham 1991, p. 72)

Eustathia: 'pledge of constancy' (Lanham 1991, p. 73)

Ook deze soorten worden samengenomen. Dit is ook nodig, omdat de begrippen na lezing van Lanham niet heel duidelijk zijn en omdat andere literatuur niet voldoende aanknopingspunten biedt. De nadruk zal vooral liggen op het beloven van trouw en loyaliteit.

Het voorspellen van rampspoed

Ook het voorspellen van rampspoed neemt met drie categorieën een plaats in op Lanhams lijst:

Cataplexis: 'threatening punishment, misfortune, or disaster' (Lanham 1991, p. 31)

Ominatio: 'prophecy of evil' (Lanham 1991, p. 104)

Paraenesis: 'warning of impending evil' (Lanham 1991, p. 107)

Ook hier geldt weer dat er geen duidelijk onderscheid te maken is tussen de verschillende 'soorten'. Daarom zal er vooral gekeken worden naar het voorspellen van rampspoed, zoals: 'Als we nu niet snel ingrijpen, dan zal dit en dat gebeuren'.

Het oproepen tot actie door middel van dreigen of beloven

Lanham noemt tot slot ook nog een middel dat oproept tot actie door middel van dreigen of beloven. Dit middel heet de protrope: 'exhorting hearers to act by threats or promises' (Lanham 1991, p. 124). Dit voorbeeld komt uit de inaugurele speech van Barack Obama:

'For they have forgotten what this country has already done; what free men and women can achieve when imagination is joined to common purpose, and necessity to courage'
(<http://www.americanrhetoric.com/speeches/barackobama/barackobamainauguraladdress.htm>)

Obama stelt hier dat men moet kijken naar wat er al bereikt is, en dat er nog meer bereikt kan worden als men het maar samen doet en moed toont.

4.1.2 *Stilistische intensiveerders Renkema*

Er zal ook gekeken worden naar de stilistische intensiveerders uit het schema van Renkema. De tautologie, het pleonasme en de litotes zijn buiten beschouwing gelaten. Deze bleken niet of nauwelijks voor te komen.

Herhaling

Renkema's eerste stilistische intensiveerder is de herhaling. Het gaat hierbij om de letterlijke herhaling van een woord. Ten behoeve van het analyseschema wordt de anafoor (ook een herhaling) hier niet onder gerekend. Dit voorbeeld van hoe de herhaling eruit ziet komt uit *Great Expectations* van Charles Dickens:

'O the many, many nights and days through which the unquiet spirit within me haunted that house when Estella lived there! Let my body be where it would, my spirit was always wandering, wandering, wandering, about that house' (Dickens 1975, p. 318)

Dickens past dit middel in twee opeenvolgende zinnen toe ('many, many' en 'wandering, wandering, wandering').

Climax

Is reeds behandeld (zie 4.1.1).

Vergelijking

Aristoteles stelt in *Retorica* dat de vergelijking ook een metafoor is: 'Het verschil is klein: wie zegt 'als een leeuw stormde hij aan' heeft een vergelijking, zegt hij 'de leeuw stormde aan' dan is het een metafoor' (Aristoteles, 3, 4, 1406 b 20)

Braet geeft de volgende definitie voor de vergelijking: 'Metafoor waarbij de te verbeelden zaak en het vergelijkende beeld beide worden genoemd; zaak en beeld staan naast elkaar in de tekst en worden al dan niet verbonden door 'als', 'zoals', 'van' en dergelijke' (Braet 2007, p. 104). Het gaat echter niet alleen om de vergelijking. De vergelijking op zich wordt nergens aangedragen als emotioneel middel. Het gaat

volgens Renkema (1997) met name om het intensiveren van een vergelijking. Een voorbeeld van Renkema: 'ze gingen als beesten tekeer → ze gingen als *wilde* beesten tekeer' (Renkema 1997, p. 498).

Volgens de definitie van Braet is de vergelijking echter ook een metafoor, en dat is volgens Renkema (1997) op zichzelf wel een intensiveerder (zie ook hieronder). Daarom zal voor dit onderzoek de vergelijking gezien worden als een uiting waar wel duidelijk 'als' of 'zoals' in staat. Al het overige dat volgens Braet onder de vergelijking valt, zal worden gezien als metafoor.

Metafoor

Renkema (1997) noemt de metafoor als laatste intensiveerder. De metafoor bestaat echter uit twee soorten: de versteende metafoor en de creatieve metafoor. Deze zullen apart behandeld worden.

Versteende metafoor en vaste uitdrukkingen

Murray Knowles en Rosamund Moon geven in hun boek *Introducing Metaphor* (2006) de volgende definitie voor de versteende metafoor: 'These are metaphorical usages which are found again and again to refer to a particular thing. (...) These kinds of metaphor are institutionalized as part of language. Much of the time we hardly notice them at all, and do not think of them as metaphorical when we use or encounter them: dictionaries are likely to record them as separate senses' (Knowles en Moon 2006, p. 6). De Engelse term voor versteende metafoor is overigens 'conventional metaphor'. Soms wordt ook de term 'dead metaphor' gebruikt. De versteende metafoor zal een categorie vormen met de vaste uitdrukking. Soms is er namelijk sprake van een vaste woordcombinatie die je eigenlijk wel letterlijk kunt nemen, en die dus in principe geen versteende metafoor is. Een voorbeeld: 'Als je niet in Nederland mag blijven omdat je asiolverzoek is afgewezen, dan moet je *vroeg of laat* het land uit' (Geert Wilders in het debat over het generaal pardon, 30 november 2006).

Creatieve metafoor

De creatieve metafoor staat in contrast met de versteende metafoor. 'Creative metaphors are those which a writer/speaker constructs to express a particular idea or feeling in a particular context, and which a reader/hearer needs to deconstruct or 'unpack' in order to understand what they meant' (Knowles en Moon 2006, p. 5). Een andere term is 'novel metaphor'.

4.1.3 Overige middelen

Er zijn ook nog middelen die in de literatuur niet worden aangedragen als emotioneel middel, maar die toch iets kunnen zeggen over de manier van uiten van een politicus. Allereerst zal gekeken worden naar het gebruik van tegenstellingen, omdat hieruit expliciet blijkt dat de politicus in kwestie een andere mening is toegedaan. Een ander

middel waar naar gekeken zal worden, is het benadrukken van de mening in de vorm van 'ik vind/wij vinden, ik hoop/wij hopen'. Hierbij wordt expliciet de gemoedstoestand van de spreker (en eventueel fractiegenoten) genoemd. Daarnaast zal ook gekeken worden naar de combinatie bijwoord/bijvoeglijk naamwoord/zelfstandig naamwoord, omdat hieraan door met name Pander Maat veel aandacht is besteed. Tot slot zal gekeken worden naar uitingen die beginnen met 'het is..', aan de hand waarvan een object, persoon of situatie expliciet beschreven wordt. Denk aan 'Het is noodzakelijk dat..', 'Het is belachelijk dat..'.

Tegenstellingen

Het woord zegt het al: tegenstellingen geven een tegenstelling aan. Renkema geeft in de *Schrijfwijzer* voorbeelden van enkele veelvoorkomende tegenstellingen: 'doch, maar, aan de ene kant - aan de andere kant, daarentegen, desondanks, echter, enerzijds - anderzijds, integendeel, niettemin, ondanks (het feit dat), toch, terwijl, anders is het, daar staat tegenover, een geheel ander geval is' (Renkema 2007, p. 75).

Ik vind/wij vinden, ik hoop/wij hopen, ik wil/wij willen

Hier zal naar worden gekeken omdat dit soort uitingen duidelijk een gemoedstoestand weergeeft. De mening wordt hier expliciet overgebracht en deze extra nadruk zou kunnen vallen onder het amplificeren. Het gaat hier wel om zinnen die gaan over iets wat in de toekomst zou kunnen plaatsvinden. Zinnen als 'Ik wil nu even een paar punten aanstippen die..' vallen hier niet onder. Voorbeelden zijn: 'Ik vind', 'Wij hopen', 'Wat ons betreft', 'Naar mijn mening'.

Combinatie bijwoord/bijvoeglijk naamwoord/zelfstandig naamwoord

Omdat Renkema en Pander Maat beiden het bijvoeglijk naamwoord en het zelfstandig naamwoord in hun schema hebben opgenomen en hier ook relatief veel aandacht aan besteden zal ook hier naar worden gekeken. Het zal dan gaan om de combinatie van het bijvoeglijk naamwoord en het zelfstandig naamwoord. Bijvoorbeeld: 'waanzinnige klimaathysterie', 'dikke bankrekening'. Het bijvoeglijk naamwoord/bijwoord moet(en) voor het zelfstandig naamwoord staan.

'Het is'

Tot slot zal ook gekeken worden naar uitingen met 'Het is', waarbij een object, persoon of situatie gekwalificeerd wordt. Voorbeelden zijn 'Het is noodzakelijk dat..' en 'Het is belachelijk dat..'. Hier wordt naar gekeken omdat hier ook expliciet aangegeven wordt hoe er over iets of iemand gedacht wordt.

5. Resultaten

Steeds is gekeken naar hoe vaak een middel voorkomt, maar belangrijker nog is de manier waarop een middel voorkomt. Daarom zullen hieronder per middel ook enkele voorbeelden gegeven worden om te illustreren hoe bepaalde middelen zich uiten in de tekst. Tevens is gekeken of een middel op zichzelf voorkomt of in combinatie met een ander middel. Wilders gebruikt in totaal 603 keer een retorisch middel, waarvan 165 keer zuiver en 438 keer in combinatie met een ander middel. Pechtold gebruikt 569 middelen waarvan 192 zuiver en 379 in combinatie met een ander middel, Halsema gebruikt 598 middelen waarvan 186 zuiver en 410 als combinatie. Alle drie gebruiken ze dus vaker een middel in combinatie met een ander middel. Wilders gebruikt wel vaker dan Halsema en Pechtold een combinatie in plaats van een zuiver middel. Uit een chikwadraattoets blijkt echter dat deze verschillen niet significant zijn. In de bijlage is een tabel te vinden met hierin de totale aantallen en de aantallen per debat, maar belangrijker nog: elke uiting met één of meer middelen is exact beschreven, per persoon, per debat. Ook dit is te vinden in de bijlage. Tot slot zijn de resultaten van verschillende chikwadraattoetsen ook in de bijlage te vinden. Hieronder volgen de resultaten per middel.

5.1 Emotieopwekkende middelen

5.1.1 *Anafoor*

In de tien debatten die geanalyseerd zijn, gebruikt Geert Wilders in totaal 27 keer de anafoor. In vergelijking met Femke Halsema is dit veel: zij gebruikt 10 anaforen. Alexander Pechtold gebruikt de anafoor echter 22 keer, dus dit middel is niet iets waarop Wilders zich wat frequentie betreft onderscheidt. Na het doen van een chikwadraattoets met enkele andere middelen afkomstig van Braet (2007) blijken er ook geen significante verschillen te vinden bij de anafoor.

De anafoor kwam eigenlijk in twee varianten voor. De eerste was een anafoor in één zin. Een voorbeeld van Geert Wilders:

'Zij hebben genoeg van die hoofddoekjes, van die boerka's, van dat ritueel slachten van dieren, van eerwraak, van schallende minaretten en krijsende imams, van vrouwenbesnijdenis, van maagdenvlieshersteloperaties, van de mishandeling van homo's, van het Turks en Arabisch in de bus en de trein en de folders op het gemeentehuis, van dat hallalvlees (sic) bij Albert Heijn en EL HEMA, van de shariatetamenten en de shariahypotheke van Wouter Bos en de enorme oververtegenwoordiging van moslims in de misdaad, zoals de Marokkaanse straatterroristen' (Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

De anafoor bestaat hier uit het woordje 'van'. In zijn inbreng bij de Algemene beschouwingen 2008 past Wilders dit nog een keer toe:

'Aan de ene kant onze elite met haar zogenaamde idealen van een multiculturele samenleving, van megahoge belastingen, van de waanzinnige klimaathysterie, van de onstuitbare islamisering, van de Brusselse superstaat en de zinloze ontwikkelingshulp, van de bakken met geld in de bodemloze put die de Antillen heet' (Wilders, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

Tot slot nog een ander voorbeeld van een anafoor zonder het woordje 'van':

'Die elite, daar in vak K, vindt alles best, zolang de subsidiestromen maar richting de VPRO, richting Milieudefensie en richting de kunstbobo's gaan' (Wilders, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

Dit is echter niet iets wat alleen Geert Wilders gebruikt. Een voorbeeld van Alexander Pechtold met twee anaforen in één zin:

'Zeggen wij: om u bang te maken doen wij helemaal niets; niets aan de arbeidsmarkt, niets aan de woningmarkt, niets aan de pensioenleeftijd, wij gaan lekker dichtbij (sic) elkaar zitten, wij wachten af en hopen op het beste?' (Pechtold, Fitna, 1 april 2008)

De andere variant bestaat uit meerdere zinnen die steeds met dezelfde woorden beginnen. Een voorbeeld van Geert Wilders:

'Zij [Ella Vogelaar, N.M.] toont daarmee wat mij betreft aan dat zij knettergek is geworden. Zij toont daarmee aan dat zij de Nederlandse cultuur verraadt. Zij toont daarmee aan dat zij niet begrijpt dat veel Nederlanders de islamisering en de islamitische traditie niet willen' (Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

Ook dit is niet iets wat alleen Geert Wilders toepast. Femke Halsema tegen Geert Wilders in het debat over Fitna:

'Dan vindt u overal bondgenoten, ook bij ons, en kunt u politiek effectief zijn. Dan is wel gelijkwaardigheid en wederzijds respect vereist. Dan kunt u moslims niet als tweederangsburgers behandelen. Dan zult u uw pleidooi

voor een verbod op de Koran moeten intrekken' (Halsema, Fitna, 1 april 2008)

De anafoor is dus geen retorisch middel waar Geert Wilders zich mee onderscheidt. Femke Halsema en Alexander Pechtold gebruiken dit middel ook. Ook de manier waarop Wilders het middel gebruikt verschilt niet van die van Pechtold en Halsema.

5.1.2 Parallellisme

Voor het parallellisme geldt eigenlijk hetzelfde als de anafoor: Halsema gebruikt dit middel het minst (twee keer), maar Pechtold en Wilders komen dicht bij elkaar in de buurt (respectievelijk zes en zeven keer). Het verschil blijkt na een chikwadraattoets ook niet significant.

Het parallellisme gaat vaak gepaard met de anafoor, zoals in dit voorbeeld van Geert Wilders:

'Ook wordt er geld verspild aan allerlei vage welzijnsprojecten voor jongeren, vaak probleemjongeren, zoals een vlindersafari naar Marokko, een strandvakantie naar Tunesië, een cultuurreis naar de Kaapverdische eilanden, een zeiltocht naar Engeland en zo kan ik nog wel even doorgaan' (Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

Dit is echter niet uniek voor Wilders, Halsema doet in het debat over Irak bijvoorbeeld hetzelfde:

'Is er geen enkel commando, geen enkele militair, geen enkele F-16 of geen enkel fregat actief geweest?'

Deze vraagvorm komt ook bij Wilders voor:

'Waarom wordt er door de secretaris-generaal van de NAVO, waarom wordt er door dit kabinet, waarom wordt er door de huidige SACEUR die wij ook hebben gesproken, waarom wordt er door iedereen zo schimmig gedaan over de bevestigingsbrief van oud-SACEUR, (sic) generaal Jones, over de eindigheid van de Nederlandse missie in Uruzgan?' (Wilders, Nederlandse bijdrage ISAF, 18 december 2007)

Een andere vorm die Wilders hanteert is die met de gebiedende wijs:

'Doe waar veel Nederlanders om schreeuwen. Doe wat Nederland nodig heeft. Stop de immigratie uit moslimlanden. Sta geen enkele nieuwe moskee meer toe. Sluit de islamitische scholen. Verbied de boerka. Verbied de Koran' (Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

Deze gebiedende wijs komt niet veel voor. Wel in dit voorbeeld van Pechtold, met het verschil dat zijn gebiedende wijs aan het eind van de zin voorkomt, daar waar deze bij Wilders aan het begin voorkomt:

'Als het uw bedoeling is, meer ruimte te scheppen ten opzichte van de Verenigde Staten, zeg het dan. Als het uw bedoeling is, meer ruimte te scheppen ten opzichte van Europa, laat het dan' (Pechtold, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

Twee vormen die alleen bij Geert Wilders voorkomen zijn het parallellisme met een tegenstelling en het parallellisme met een drieslag (beide één keer). De drieslag is te vinden in het debat over islamitisch activisme:

'Dat is onze taak. Dat is onze beproeving. Dat is onze opdracht' (Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

De tegenstelling komt uit het Verantwoordingsdebat 2007:

'Ik zei het al: dit kabinet biedt geen vooruitgang, maar achteruitgang, geen lastenverlichting, maar lastenverzwaring' (Wilders, Voortzetting verantwoordingsdebat 2007, 22 mei 2008)

Wilders gebruikt het parallellisme dus twee keer in een vorm die we bij Halsema en Pechtold niet zien. Voor het overige onderscheidt Wilders zich nauwelijks.

5.1.3 Antithese

De antithese blijkt een middel dat niet veel gebruikt wordt. Wilders en Pechtold gebruiken het beiden niet, Halsema twee keer. Voor de volledigheid worden ze hieronder vermeld:

'Ik zou in mineur kunnen zijn over al die mensen zoals hij die symbolisch tot de groep van 26.000 gezichten zijn gaan behoren en die wij eigenlijk na al die jaren niet een pardon zouden moeten geven, maar wie wij om een pardon zouden moeten vragen' (Halsema, Generaal pardon voor een nader omschreven groep asielzoekers, 30 november 2006)

Een wat minder duidelijke antithese is:

'Dan dient het ambt de politicus en dient de politicus, die tevens minister is, niet langer de Kroon' (Halsema, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

Wilders gebruikt dit middel dus niet. Dit is echter niet iets wat hem onderscheidt, Pechtold gebruikt het namelijk ook niet.

5.1.4 Quaestie

De quaestie, een reeks vragen waarop het antwoord al gegeven wordt of die geen antwoord verwacht, wordt door Pechtold het vaakst gebruikt: zes keer. Halsema en Wilders gebruiken dit middel beiden drie keer. Ook hier zijn de aantallen te laag voor een goede chikwadraattoets. Een voorbeeld van een lange quaestie van Geert Wilders komt uit het debat over Fitna:

'Mijn vraag is: zou de reactie in Nederland en de wereld hetzelfde zijn geweest als Fitna was gegaan over een ander geloof of een andere ideologie, bijvoorbeeld over het christendom? Zou dan hetzelfde zijn gebeurd? Ik heb eens een artikel geschreven over de vraag of dat zo zou zijn. Zou dan ook alarm zijn geslagen? Zouden dan ook de ambassades in Berlijn en Brussel evacuatieplannen hebben gemaakt? Zou de minister-president in een persconferentie dan ook over "crisis" hebben gesproken? Zou dat allemaal zijn gebeurd als er een film zou zijn gemaakt over het christendom?' (Antwoord, door Wilders zelf gegeven: 'Natuurlijk niet! Natuurlijk zou dat allemaal niet zijn gebeurd') (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

Alexander Pechtold weet echter ook wel raad met een lange quaestie. Dit voorbeeld komt uit het Verantwoordingsdebat 2007:

'Zou het dan toch iets te maken kunnen hebben met uw kabinet? Zou het ermee te maken hebben dat u mensen een keuze voorlegde tussen Bos en Balkenende, maar dat zij nu beiden hebben gekregen? Zou het ermee te maken hebben dat u Bos een draaikont noemde, maar dat u binnen no time een kabinet met hem vormde? Zou het ermee te maken hebben dat mensen rekenen op kinderopvang; dat u Wilders beschuldigt van leugens maar vervolgens geen openheid wilt geven; dat u een rechtszaak voert tegen een opinieblad in plaats van stelling te nemen in een debat over de vrijheid van meningsuiting? Zou het ermee te maken hebben dat u militairen naar een oorlogsgebied laat gaan, maar weigert verantwoording

af te leggen over het besluit tot een oorlog? Zou het met dit alles te maken kunnen hebben?’ (Pechtold, Voortzetting verantwoordingsdebat 2007, 22 mei 2008)

Wilders gebruikt ook een korte quaestie:

‘Waar zijn de forse bijdragen in het zuiden van Afghanistan van landen als Frankrijk, Duitsland, Italië, Spanje, Griekenland, België en ga zo maar door? Waar zijn al die landen?’ (Antwoord, door Wilders zelf gegeven: ‘Deze landen laten het afweten’) (Wilders, Nederlandse bijdrage ISAF, 18 december 2007)

Dit doet Femke Halsema echter ook, bijvoorbeeld in hetzelfde debat (Nederlandse bijdrage ISAF):

‘De centrale vraag is: wat is waar? Heeft deze missie bijgedragen aan het verbeteren van de veiligheid en aan de opbouw van Afghanistan?’ (Het antwoord, door Halsema zelf gegeven: ‘Ik zet de feiten op een rij’ e.v.) (Halsema, Nederlandse bijdrage ISAF, 18 december 2007)

Ook bij de quaestie onderscheidt Wilders zich dus niet.

5.1.5 Apostrof

Ook de apostrof, waarbij de spreker zich afwendt naar iemand anders, wordt door Pechtold het meest gebruikt (acht keer). Halsema gebruikt dit middel drie keer, Wilders vier keer. Ook deze aantallen zijn te laag voor een goede chikwadraattoets. Van belang is te vermelden dat sprekers in principe tot de voorzitter spreken. Om dit te illustreren een apostrof van Alexander Pechtold, in het debat over Fitna:

‘Mevrouw de voorzitter. Ik richt mij via u tot de heer Wilders’ (Pechtold, Fitna, 1 april 2008)

Een apostrof vindt in de Tweede Kamer dus plaats wanneer iemand niet tot de voorzitter of het hele publiek spreekt, maar tot een bepaald persoon. Omdat men normaal gesproken tot de voorzitter spreekt, wordt dit altijd vermeld, zoals in het zojuist gegeven voorbeeld. Een ander voorbeeld, van Femke Halsema, ook uit het debat over Fitna:

‘Mijnheer Wilders, nu ik eindelijk de kans heb, wend ik mij rechtstreeks tot u’ (Halsema, Fitna, 1 april 2008)

Wilders spreekt vooral de minister-president aan, zoals in dit voorbeeld, afkomstig uit het debat over Fitna:

'U mag daar best om lachen, mijnheer de minister-president, maar ik doe u een serieus verzoek, uiteraard via de voorzitter' (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

Iets vergelijkbaars doet hij in het debat over het islamitisch activisme:

'Ik zal mijn bijdrage in eerste termijn dan ook willen eindigen met een persoonlijk beroep op de minister-president' (Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

Alexander Pechtold doet dit echter ook, hoewel hij zich vaker tot verschillende ministers wendt. In dit voorbeeld richt Pechtold zich tot de minister-president:

'Aan de minister-president vraag ik: hoe heeft u het zo ver kunnen laten komen? Waar was uw regie, de afgelopen twee weken, maar ook gisteren gedurende de meer dan twaalf uur durende beraadslaging?' (Pechtold, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

In enkele van die hierboven genoemde voorbeelden richten Pechtold en Halsema zich tot Geert Wilders. Ook Geert Wilders richt zich een keer op een collega-kamerlid:

'Maar de Haagse politiek doet helemaal niets, tegengehouden door angst, of door – zeg ik tegen de heer Pechtold – verkeerde ideeën, of door politieke correctheid, of door simpelweg electorale motieven, bang om moslimkiezers kwijt te raken, zoals bij de Partij van de Arbeid ongetwijfeld het geval is' (Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

Onderscheidt Wilders zich dan nog in het feit dat hij zich nergens rechtstreeks tot een specifieke minister wendt? Nee, want Femke Halsema doet dit ook niet. Alleen Alexander Pechtold doet dit regelmatig. Ook bij de apostrof onderscheidt Wilders zich dus niet.

5.1.6 Opsomming/enumeratie

Allereerst moet gezegd worden dat onder de opsomming niet de opsomming van argumenten valt. Het gaat om het opsommen van dingen en situaties. Geert Wilders gebruikt de opsomming het vaakst (twintig keer), maar Femke Halsema volgt hem op de voet (achttien keer). Alexander Pechtold gebruikt de opsomming vijftien keer. De verschillen blijken na een chikwadraattoets niet significant. De opsomming komt in grofweg twee varianten voor. De eerste variant is die waar de opsomming in één zin gegeven wordt, zoals in dit voorbeeld van Alexander Pechtold:

'Kinderen die in Nederland geboren en getogen zijn, naar school gaan, de taal spreken, vriendjes en vriendinnetjes hebben, leven al hun hele leven met de vrees dat ze misschien worden teruggestuurd naar een land waar ze niemand kennen en niemand kunnen verstaan' (Pechtold, Generaal pardon voor een nader omschreven groep asielzoekers, 30 november 2006)

Deze variant past Wilders ook toe, bijvoorbeeld in het debat over Irak:

'Ik noem in dit verband Irak, de politieke stabiliteit in het Midden-Oosten, Iran, enzovoorts' (Wilders, Kabinetsstandpunt Irak, 4 april 2007)

Iets soortgelijks doet Femke Halsema in het debat over het beleidsprogramma 2007-2011:

'Europa veroorzaakt de dubbele klimaatverandering van Afrika, Azië en Latijns-Amerika bij elkaar, terwijl daar tien keer zoveel mensen wonen' (Halsema, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

De andere variant is die waar de opsomming uit meerdere zinnen bestaat, zoals in dit voorbeeld van Geert Wilders:

'In de Kamer en in brieven meldde het kabinet nog maar enkele dagen geleden dat de stop op de uitzetting van asielzoekers zou leiden tot het ontstaan van verkeerde verwachtingen. Het zou leiden tot rechtsongelijkheid en het zou een aanzuigende werking hebben op nieuwe asielzoekers. Er zouden juridische aanspraken kunnen komen en het zou leiden tot knelpunten in de uitvoering van de werkzaamheden in de vreemdelingenketen bij de IND' (Wilders, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

Ook Femke Halsema doet dit, bijvoorbeeld in het debat over de Nederlandse bijdrage aan de ISAF:

'Meer dan zesduizend doden in 2007. Tienduizenden mensen op de vlucht. De helft van Afghanistan is onveilig, te onveilig voor hulpverleners. De Taliban rukt op. Dezelfde vechtlustige en soms misdadige krijgsheren maken nog altijd de dienst uit. Er is een grote toename van opiumproductie en -handel' (Halsema, Nederlandse bijdrage ISAF, 18 december 2007)

Waar Geert Wilders zich bij de opsomming in onderscheidt, is het feit dat hij de opsomming als het ware groter wil laten lijken door er nog wat achter te plakken, zoals hij in het voorbeeld uit het debat over Irak hierboven 'enzovoorts' achter de opsomming plakt. Maar uit de voorbeelden hieronder blijkt dat zijn favoriete combinatie toch wel 'ga zo maar door' is:

'Voor hogere accijnzen op diesel, LPG en alcohol tot de vliegtaks, de verpakkingstaks, de slurptaks, de komende btw-verhogingen en ga zo maar door' (Wilders, Voortzetting verantwoordingsdebat 2007, 22 mei 2008)

'Waar zijn de forse bijdragen in het zuiden van Afghanistan van landen als Frankrijk, Duitsland, Italië, Spanje, Griekenland, België en ga zo maar door?' (Wilders, Nederlandse bijdrage ISAF, 18 december 2007)

'Wel worden er door de heren Bos en Balkenende miljarden uitgegeven aan hogere uitkeringen, aan meer ontwikkelingshulp, aan extra geld voor de publieke omroep en ga zo maar door' (Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

'Ook wordt er geld verspild aan allerlei vage welzijnsprojecten voor jongeren, vaak probleemjongeren, zoals een vlindersafari naar Marokko, een strandvakantie naar Tunesië, een cultuurreis naar de Kaapverdische eilanden, een zeiltocht naar Engeland en zo kan ik nog wel even doorgaan' (Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

Alexander Pechtold en Femke Halsema doen dit nergens. Wilders onderscheidt zich bij de opsomming dus in het feit dat hij woordcombinaties als 'en ga zo maar door' achter zijn opsomming plakt.

5.1.7 Climax

De climax is een weinig gebruikt middel. Alexander Pechtold gebruikt hem een keer:

'Op dat boodschappenlijstje had wellicht wat meer saffraanteelt moeten staan en wat meer munitie, of extra Tsjechen en een helikopter' (Pechtold, Nederlandse bijdrage ISAF, 1 december 2007)

Evenals Femke Halsema:

'Heel geleidelijk vertaalde zich dat echter in politieke, militaire en terroristische activiteiten' (Halsema, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

Deze drieslag zou eventueel ook een climax kunnen zijn, maar is daartoe niet gerekend omdat een Wilhelminapepermuntje mijns inziens niet per definitie meer voorstelt dan een Haags hopje:

'Het kabinet van de Haagse hopjes, de Zeeuwse babbelaars en een Wilhelminapepermuntje voor de zondag!' (Pechtold, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007).

Uiteraard is dit geheel subjectief, en 'voor op zondag' geeft aan dat Alexander Pechtold het Wilhelminapepermuntje wel hoger in de ranglijst heeft staan dan het Haagse hopje. Zondag is van oudsher namelijk een speciale dag (denk aan zondagse kleding, enzovoorts). Maar dit is ook een cynische opmerking, en het kan ook zijn dat het meer gaat om 'voor op zondag' dan om welk snoepje nou meer waard is dan de andere snoepjes.

Geert Wilders gebruikt geen climax. De vraag is of hij hierin nu ontzettend onderscheidend is. Halsema en Pechtold gebruiken dit middel immers ook maar één keer. Een goede chikwadroettoets is niet mogelijk vanwege de lage aantallen.

5.1.8 Drieslag

De drieslag wordt door Halsema en Wilders 25 keer gebruikt, Pechtold gebruikt dit middel 18 keer. De verschillen blijken na een chikwadroettoets niet significant. Een voorbeeld van Geert Wilders:

'Werd het zieke Nederland beter en waren er politici met moed, lef en daadkracht?' (Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

Merk op dat lef en moed dezelfde betekenis hebben. Deze truc haalt Wilders ook uit bij een opsomming in hetzelfde debat:

'Het kabinet heeft geen oog voor de gewone man en vrouw die bijna dagelijks worden geconfronteerd met verpaupering, achteruitgang, verloedering en islamisering' (Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

'Verpauperen', 'achteruitgang' en 'verloedering' liggen wat betekenis betreft erg dicht bij elkaar. Het toevoegen van 'islamisering' suggereert dus dat hij hieronder hetzelfde verstaat. In veel drieslagen noemt Wilders drie begrippen die inhoudelijk erg dicht bij elkaar liggen:

'De Koran is vooral een kriegsboek waarin opgeroepen wordt om niet-moslims af te slachten, te braden en om bloedbaden onder hen aan te richten' (Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

'De minister van Buitenlandse Zaken heeft gisteren in een onsamenhangend, warrig en schimmig verhaal geprobeerd het beeld te creëren dat er geen sprake zou zijn van een gebrek aan solidariteit binnen de NAVO' (Wilders, Nederlandse bijdrage ISAF, 18 december 2007)

'Mijn loyaliteit ligt niet bij de politiek-correcte (sic) elites in binnen- en buitenland, maar bij de gewone Nederlander, de gewone, fatsoenlijke, nette Nederlander die ook zijn buik vol heeft van de islamisering van ons land' (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

'Dat is onze taak. Dat is onze beproeving. Dat is onze opdracht' (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

Wilders is echter niet de enige die deze truc toepast. Alexander Pechtold doet soms precies hetzelfde:

'Zij moeten vernieuwen, innoveren en verbouwen' (Pechtold, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

'Vandaag steken wij de thermometer in dit kabinet en wij zien de gevolgen van die angst: stilstand, stagnatie, een lege agenda' (Pechtold, Voortzetting verantwoordingsdebat 2007, 22 mei 2008)

Er zijn ook drieslagen die wel drie verschillende 'begrippen' bevatten, zoals deze:

'Laten wij dat geld nu maar eens besteden in Nederland, aan een betere zorg voor ouderen in verzorgingstehuizen en aan meer politie en meer veiligheid' (Wilders, Nederlandse bijdrage ISAF, 18 december 2007)

In het volgende voorbeeld is sprake van een combinatie. Het zijn wel drie verschillende begrippen, maar het houdt hetzelfde in: het kabinet heeft niets meegekregen:

'Ik krijg de indruk dat het een blinddoek voor de ogen had, dat het een hoofddoek droeg en oordoppen in de oren had' (Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

Wat drieslagen betreft onderscheidt Wilders zich dus niet. De truc van meerdere woorden met dezelfde betekenis wordt ook door Pechtold toegepast.

5.1.9 Ironie/sarcasme/cynisme

Of iemand een ironische of cynische opmerking maakt, hangt ook deels af van de manier waarop de ontvanger de opmerking interpreteert. Dit maakt dat de analyse niet volledig objectief kan zijn. Geert Wilders gebruikt negen keer een opmerking die als cynisch of ironisch kan worden opgevat. Dat is vaker dan Alexander Pechtold (vier keer) en Femke Halsema (drie keer). De aantallen zijn te klein voor een goede chikwadroettoets. Wat vooral voorkomt, is het spotten met iets of iemand anders. Het komt vaak wat schamperend over. Zoals deze opmerking van Geert Wilders:

'Ik denk wel eens, in het vliegtuig wordt ze zeker al geleerd: jij stemmen op Wouter Bos, hij jou geven uitkering' (Wilders, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

Femke Halsema en Alexander Pechtold doen dit ook:

'Het beleidsplan – de Jan-Petervariant op de Linda – dat het donderdag heeft gepresenteerd, is vooral vaag en onbepaald' (Halsema, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

'Fitna is zelfs "de laatste waarschuwing voor het Westen", alsof het de dag daarna kikkers zou gaan regenen' (Halsema, Fitna, 1 april 2008)

'Onze betrokkenheid bij Afghanistan is niet bilateraal. Het is geen project saffraan planten' (Pechtold, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

Toch klinkt er in Wilders' cynisme iets door wat bij Pechtold en Halsema veel minder doorklinkt: een zekere verbittering. Zoals in dit voorbeeld:

'De boodschap die de heer Bos en de zijnen de wereld insturen, is: kom gerust naar Nederland, ook als je niet aan de voorwaarden voldoet. En als je aanvraag is afgewezen, moet je vooral illegaal in Nederland blijven, want vroeg of laat komen er linkse politici aan de macht die alle illegalen zullen legaliseren door een abject generaal pardon' (Wilders, Generaal pardon voor een nader omschreven groep asielzoekers, 30 november 2006)

Een voorbeeld van vergelijkbare strekking uit een ander debat:

'Het stelselmatig weigeren om Nederland te verlaten, wordt nu ook beloond' (Wilders, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

Tot slot nog een voorbeeld uit hetzelfde debat:

'Al deze problemen, al deze negatieve effecten van een uitzetmoratorium zijn ineens als sneeuw voor de zon verdwenen. Het kan nu in een keer (sic) allemaal wel. De linkse oppositie kan inderdaad tevreden zijn, maar het is slecht voor Nederland' (Wilders, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

Geert Wilders gebruikt dus niet alleen vaker een cynische of ironische opmerking, uit zijn opmerkingen klinkt ook een zekere verbittering of boosheid die bij Pechtold en Halsema niet waar te nemen is. Hier dient nogmaals gezegd te worden dat dit onderdeel aan subjectiviteit onderhevig is. Het is slechts de interpretatie van de onderzoeker en kan door anderen op een andere manier worden uitgelegd.

5.1.10 Beschimpen/persoonlijke aanval

Dit middel wordt door Geert Wilders het vaakst gebruikt: veertien keer. Alexander Pechtold gebruikt dit middel één keer, Femke Halsema twee keer. Wilders gebruikt dit middel vaker dan Pechtold en Halsema ($\chi^2 = 10,96$; $df 4$; $p = 0.027$). Omdat de aantallen eigenlijk te laag zijn voor een goede chikwadraattoets is dit middel ook opgeteld bij twee andere negatieve middelen en vergeleken met twee positieve

middelen. Ook hier blijkt het verschil significant. Zie ook paragraaf 5.4. Het beschimpen bestaat grofweg uit twee varianten. De eerste is die waar een groep mensen (voornamelijk het kabinet) wordt aangevallen, zoals in deze voorbeelden van Geert Wilders:

'Niet de Marokkanen, maar dit kabinet moet dringend naar het Riagg'
(Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

'(Dit kabinet ziet misdadigers als slachtoffers en wil ze vooral knuffelen via de hulpverlening). Het is blijkbaar de geitenwollensokkensector die straks al die krachtwijken moet creëren' (Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

Wat vaker voorkomt, is het aanvallen van één persoon. De weinige keren dat Pechtold en Halsema beschimpen, is dat door middel van een aanval op de man:

'De minister [Verdonk, N.M.] klinkt als een kalkoen die tegen beter weten in blijft voorstellen om met kerstmis (sic) vegetarisch te eten' (Halsema, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

'Te vaak verdoen wij, politiek spraakmakende goegemeente, onze tijd met symbolische flutdebatten, zoals het verbieden van de Koran, waarvan ook imam Wilders, die namelijk als enige de zuivere islam kent, weet dat dit nooit werkelijkheid kan en zal worden' (Halsema, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

'Mijnheer Wilders, uit deze film blijkt voor mij dat u een bange man bent, een bange, bange man' (Pechtold, Fitna, 1 april 2008)

Ook Geert Wilders gebruikt persoonlijke aanvallen, waarvan dit voorbeeld de kranten haalde:

'Zij [Ella Vogelaar, N.M.] toont daarmee wat mij betreft aan dat zij knettergek is geworden. Zij toont daarmee aan dat zij de Nederlandse cultuur verraadt. Zij toont daarmee aan dat zij niet begrijpt dat veel Nederlanders de islamisering en de islamitische traditie niet willen'
(Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

Wilders houdt zijn persoonlijke aanvallen ook niet beperkt tot binnen de Kamer, zoals blijkt uit dit voorbeeld:

'Het zijn de volgelingen van Geert Mak, Evelien Herfkens en Al Gore, het is de linkse grachtengordel en haar kleffe vriendjes' (Wilders, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

Tot slot nog een erg lang voorbeeld waarin Wilders blijft doorgaan over één persoon:

'Laat ik één voorbeeld geven van iemand die tekenend is voor die politieke elite. Dat is de heer Bert Bakker. Die kennen we nog. Tot voor kort was hij Kamerlid voor D66. En wat een stoere, politiek correcte geluiden sloeg hij uit! De Partij voor de Vrijheid noemde hij racisten, allemaal tuig. Hij liet het zelfs opschrijven, Bert Bakker, in de krant. Maar ja, dankzij de actie van het Turkse ministerie van religieuze zaken kwam niet hij in de Kamer voor D66 maar mevrouw Koşer Kaya. En nu probeert Bert wat geld bij elkaar te sprokkelen als lobbyist voor een vliegtuigbouwer. En zo kwam hij ook bij de PVV langs: een beetje likken, een beetje slijmen. Nou, voorzitter, wij hebben Bert Bakker medegedeeld dat hij de rambam kan krijgen. Lobbyen best, maar niet bij ons. En toen ineens – en dat is tekenend voor de elite - draaide Bert als een blad aan een boom om, en kijk wat ik nu in de post vind: een heuse excuusbrief van Bert Bakker. Hij schrijft: "Sorry Geert, jullie zijn nu ineens toch geen racisten. Het klopte niet wat ik zei, ik heb er spijt van". Kijk voorzitter, zo ken ik onze elite weer. In het openbaar stoere, politiek correcte praatjes, maar als zij een baantje hebben een excuusbriefje sturen. Sommige mensen hebben idealen en staan daarvoor, anderen hebben nog een ruggengraat vol slagroom. Bert Bakker staat symbool voor de elite waar ik het net over had. Hij heeft liever een dikke bankrekening dan dat hij trouw is aan zijn principes' (Wilders, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

Uit bovenstaande voorbeelden blijkt dat Wilders het beschimpen niet schuwt. Pechtold en Halsema zijn terughoudender in het gebruik van dit middel.

5.1.11 Prijzen van iets of iemand

Dit middel wordt door alle drie even vaak gebruikt: zeven keer. In eerste instantie lijkt hier dus geen verschil te zijn. Wanneer echter bij een chikwadraattoets prijzen wordt vergeleken met beschimpen, blijkt Wilders minder vaak te prijzen dan Halsema en Pechtold ($\chi^2 = 9,29$; $df = 2$; $p = 0.010$). Vanwege de lage aantallen is dit middel later ook meegenomen in een chikwadraattoets waarbij positieve middelen met negatieve middelen vergeleken worden. Daaruit blijkt ook dat de verschillen significant zijn. Zie ook paragraaf 5.4. Evenals bij het beschimpen is dit middel ook op te delen in twee

vormen: het prijzen van iemand of het prijzen van een groep personen of een land. In dit voorbeeld prijst Geert Wilders bijvoorbeeld de Verenigde Staten:

'Je mag het bijna niet zeggen, maar ik zeg het toch, want het is iets om trots op te zijn: het verlenen van steun aan een belangrijke bondgenoot als de VS was en is, wat mij betreft, nog steeds geen schande, maar juist op zijn plaats' (Wilders, Kabinetsstandpunt Irak, april 2007)

Geert Wilders is de enige die (zij het slechts één keer) een land prijst. Wel prijzen Pechtold, Halsema en Wilders alle drie groepen personen, maar wat opvalt, is dat Pechtold en Halsema het kabinet of de regering wel prijzen, terwijl Wilders dat nergens doet. Enkele voorbeelden hiervan:

'Het is deze regering te prijzen dat zij daaraan hebben meegewerkt' (Pechtold, Kabinetsstandpunt Irak, 4 april 2007)

'Behalve de investeringen in onderwijs, waarvoor nogmaals onze complimenten, doet het kabinet te weinig om de economie structureel gezond te maken' (Pechtold, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

'GroenLinks prijst de regering, omdat zij deze Miljoenennota plaatst in een internationale, uitdagende en soms beangstigende omgeving' (Halsema, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

Zowel Pechtold en Halsema als Wilders prijzen de militairen in Afghanistan in het debat over de Nederlandse bijdrage aan ISAF:

'Ik spreek hierbij mijn waardering voor en steun aan hen uit. Onze erkentelijkheid kan niet groot genoeg zijn voor de gesneuvelden en degenen die voor het leven getekend zijn' (Pechtold, Nederlandse bijdrage ISAF, 18 december 2007)

'De Nederlandse militairen in Afghanistan doen ook goed werk. Laat daar geen enkel misverstand over bestaan. Zij bevechten de oppositie militaire force, de OMF genaamd, waaronder de taliban en zij proberen – maar dat lukt niet altijd – goodwill te kweken bij de bevolking in Uruzgan. Daarvoor verdienen zij ook de complimenten van mijn fractie' (Wilders, Nederlandse bijdrage ISAF, 18 december 2007).

'Laat ik zeggen dat juist in de omstandigheden die wij daar aantreffen, ik diep onder de indruk was van de inzet en het uithoudingsvermogen van onze Nederlandse militairen, van de militairen die wij daar spraken. De militairen verdienen onze solidariteit' (Halsema, Nederlandse bijdrage ISAF, 18 december 2007)

De militairen kunnen dus op complimenten van alle drie rekenen. Een andere groep, het Nederlandse volk, wordt alleen door Wilders geprezen. In het debat over Fitna doet hij dit drie keer:

'Hoe realistisch ons volk ook is, zo wereldvreemd en bang voor de islam zijn de elites in binnen- en buitenland' (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

'Ik ben er trots op om voor die Nederlanders op te komen' (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

'Wij zullen die mensen nooit in de steek laten. Wij zijn er trots op om voor die mensen te mogen vechten, iedere dag opnieuw' (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

Tot zover de groepen die geprezen worden. Het komt ook voor dat bepaalde personen een compliment krijgen. Zo prijzen Halsema en Pechtold zowel ministers als andere kamerleden. Enkele voorbeelden hiervan:

'Ik dank de heer Bos dat hij mijn oproep in het debat op de avond van de verkiezingen om onmiddellijk met de nieuwe Kamer een pardon te regelen zo voortvarend heeft opgepakt' (Halsema, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

'De honderd dagen – Mark Rutte heeft het al vaardig uitgelegd – is daarnaast ook verbonden met Napoleon en zijn Waterloo' (Halsema, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

'Jazeker, ik complimenteer staatssecretaris Albayrak met de snelle voortgang van het generaal pardon, met het loodsen van een explosieve portefeuille door een politiek en maatschappelijk mijnenveld' (Pechtold, Voortzetting verantwoordingsdebat 2007, 22 mei 2008)

'Minister Koenders heeft een overtuigend pleidooi gehouden om vooral over de grenzen heen te blijven kijken en onze verantwoordelijkheid te nemen in Afghanistan' (Pechtold, Nederlandse bijdrage ISAF, 18 december 2007)

Geert Wilders doet dit echter nergens. De twee keer dat hij een specifiek persoon complimenteert, zijn dat zijn eigen collega Hero Brinkman en de voorzitter van de Tweede Kamer Gerdi Verbeet:

'De Partij voor de Vrijheid is het net als heel veel burgers van Nederland zat dat het grotendeels corrupte boevennest op de Antillen, zoals mijn collega Brinkman altijd prachtig zegt, dat al decennia teert op de zakken van de hardwerkende Nederlanders omdat het geheel failliet is, geld erbij krijgt' (Wilders, Voortzetting verantwoordingsdebat 2007, 22 mei 2008)

'Om te beginnen mijn oprechte dank aan u persoonlijk omdat u op mijn verjaardag vandaag een debat over de islam heeft gepland. Een mooier cadeau had ik mij niet kunnen wensen! (Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

Overigens werd het Parlementair Overleg Koninkrijksrelaties (POK) in januari 2008 afgelast omdat Brinkman de Antillen een corrupt boevennest had genoemd.

Wat dus opvalt, is dat Wilders nergens andere kamerleden of ministers prijst. Ook de regering of het kabinet krijgen nergens een compliment. In het debat over Fitna prijst hij het Nederlandse volk meerdere malen, iets wat Pechtold en Halsema nergens doen. Wilders onderscheidt zich bij dit middel dus niet zozeer door het aantal keren dat hij het gebruikt, maar wel door de manier waarop. Bovendien blijkt bij een chikwadraattoets dat hij het prijzen minder vaak gebruikt en het beschimpen vaker ($\text{Chi}^2 = 9,29$; $\text{df } 2$; $p = 0.010$).

5.1.12 Beloven trouw/ loyaliteit

Dit middel wordt alleen door Geert Wilders gebruikt: twee keer, allebei in het debat over Fitna:

'Mijn loyaliteit ligt niet bij de politiek-correcte (sic) elites in binnen-en buitenland, maar bij de gewone Nederlander, de gewone, fatsoenlijke, nette Nederlander die ook zijn buik vol heeft van de islamisering van ons land' (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

'Wij zullen die mensen nooit in de steek laten. Wij zijn er trots op om voor die mensen te mogen vechten, iedere dag opnieuw' (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

Wilders gebruikt dit middel dus wel en Pechtold en Halsema niet, maar Wilders gebruikt het ook maar twee keer en in één debat. Een goede chikwadraattoets is dan ook niet mogelijk. Zie voor meer paragraaf 5.4.

5.1.13 Voorspellen van rampspoed

Ook dit is een middel dat alleen door Geert Wilders gebruikt wordt: zeven keer. Omdat Halsema en Pechtold dit middel nul keer gebruiken, is een goede chikwadraattoets niet mogelijk, maar dit middel is wel meegenomen in een chikwadraattoets waarbij negatieve middelen worden vergeleken met positieve middelen. Zie ook paragraaf 5.4. Wilders gebruikt dit middel op twee punten: asielzoekers en de islam. Een voorbeeld over de asielzoekers:

'Dit slappe compromis, dit gevolg van het zwabberende beleid is misschien de redding van dit broze kabinet, maar een ramp voor Nederland' (Wilders, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

Het slappe compromis gaat over het feit dat het kabinet de uitzetting van asielzoekers heeft gestaakt. In het debat over het generaal pardon zegt Wilders het volgende:

'Er zullen nog meer gelukszoekers naar Nederland komen' (Wilders, Generaal pardon voor een nader omschreven groep asielzoekers, 30 november 2006)

'Een overheid die deze problemen over zichzelf en de samenleving afroept, is onverantwoord bezig' (Wilders, Generaal pardon voor een nader omschreven groep asielzoekers, 30 november 2006)

Hierin wordt het woord 'ramp' niet in de mond genomen. Het woord 'problemen' is ook weinig specifiek. Waar over de islam gesproken wordt, wordt Wilders specifieker:

'Als wij de islamisering niet stoppen, zijn Eurabië en Nederrabië slechts een kwestie van tijd' (Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

'Waar gaat dat heen? Wij stevenen af op het einde van de Europese en Nederlandse samenleving zoals wij die nu nog kennen, maar de minister-president antwoordde deze week op mijn Kamervragen doodleuk dat er van islamisering in Nederland geen sprake kan zijn' (Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

'Het is vijf minuten voor twaalf. Als wij zo doorgaan, zal die verdergaande islamisering vroeg of laat het einde betekenen van de Westerse (sic) beschaving en de Nederlandse cultuur, zoals wij die nu kennen' (Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

'Wij moeten die islamisering stoppen nu het nog kan' (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

Hier voorspelt Wilders letterlijk het einde van de westerse beschaving. Pechtold en Halsema doen dat nergens. Op dit punt onderscheidt Wilders zich dus wel.

5.1.14 Oproepen tot actie door middel van dreigen of beloven

Dit middel wordt door Halsema het vaakst gebruikt (drie keer). Wilders en Pechtold gebruiken het respectievelijk twee en één keer. De aantallen zijn te laag voor een goede chikwadraattoets. Opvallend is dat de twee keer dat Wilders dit middel gebruikt, hij dreigt met het opzeggen van het vertrouwen in iemand:

'Ik vraag haar, zich te verzetten tegen de islamisering en terug te nemen dat Nederland, al is het over een aantal eeuwen, ook een islamitische traditie kent. Als zij dat niet doet -en dat is haar goede recht - zullen wij het vertrouwen in haar moeten opzeggen' (Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

'Als u dat niet doet, sluit ik niet uit dat ik daardoor mijn vertrouwen in u moet opzeggen' (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

Ook Halsema dreigt, bijvoorbeeld in het debat over het generaal pardon:

'Tot slot wil ik een waarschuwing afgeven, ook aan mijn medestanders, en een appel doen' (Halsema, Generaal pardon voor een nader omschreven groep asielzoekers, 30 november 2006)

Maar Halsema gebruikt dit middel ook in combinatie met beloven:

'Dan vindt u overal bondgenoten, ook bij ons, en kunt u politiek effectief zijn. Dan is wel gelijkwaardigheid en wederzijds respect vereist. Dan kunt u moslims niet als tweederangsburgers behandelen. Dan zult u uw pleidooi voor een verbod op de Koran moeten intrekken' (Halsema, Fitna, 1 april 2008)

De enige keer dat Pechtold dit middel gebruikt is het met een belofte:

'Als wij koers houden, heeft Nederlands (sic) de potentie om de islam hier zijn verlichting te laten vinden. Laten wij die historische mogelijkheid zelfbewust aangrijpen en niet vervallen in zelfbeklag, angst of haat' (Pechtold, Fitna, 1 april 2008)

Wilders gebruikt dit middel dus twee keer, beide met het dreigen met het opzeggen van vertrouwen in een persoon. Dat Wilders dreigt is niet vreemd, want Halsema doet dit ook. In tegenstelling tot Pechtold en Halsema roept Wilders echter nergens op tot actie door het doen van beloftes.

5.2 Stilistische intensiveerders Renkema

5.2.1 Herhaling

De herhaling wordt door Geert Wilders het meest gebruikt: zes keer. Femke Halsema gebruikt het middel één keer, Alexander Pechtold neemt een middenpositie in met drie keer. De aantallen zijn te laag voor een goede chikwadraattoets. Zie ook paragraaf 5.4. Het is van belang om te zeggen dat onder de herhaling alleen een herhaling wordt verstaan die in één zin of in twee zinnen vlak achter elkaar voorkomt. Het herhalen van een zin of woordcombinatie op verschillende plekken in het betoog is niet meegerekend. Regelmatig wordt de herhaling gebruikt om een beetje te overdrijven, zoals in deze voorbeelden:

'Dit liet jaren en jaren op zich wachten' (Halsema, Kabinetstandpunt Irak, 4 april 2007)

'Mijnheer Wilders, uit deze film blijkt voor mij dat u een bange man bent, een bange, bange man' (Pechtold, Fitna, 1 april 2008)

'Mijn loyaliteit ligt niet bij de politiek-correcte (sic) elites in binnen- en buitenland, maar bij de gewone Nederlander, de gewone, fatsoenlijke, nette Nederlander die ook zijn buik vol heeft van de islamisering van ons land' (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

Daarnaast wordt er ook gebruik gemaakt van de herhaling om extra nadruk op iets te leggen. Dit is iets wat vooral Geert Wilders veel doet:

'Genoeg is genoeg, mijnheer Balkenende. Genoeg is genoeg' (Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

'Uit een representatieve peiling van Een Vandaag van afgelopen vrijdag blijkt dat 44% van de mensen het eens is met mijn stelling dat de islam uit is op vernietiging van de westerse beschaving. 44%! (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

'Uit een ander onderzoek blijkt dat zes op de tien Nederlanders de islam niet verenigbaar vinden met onze identiteit en dat ook bijna zes op de tien Nederlanders de immigratie de grootste, de allergrootste vergissing sinds de Tweede Wereldoorlog vinden. Zes op de tien mensen, mevrouw de voorzitter. Zes op de tien mensen, beste collega's! (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

Dit doet Alexander Pechtold echter ook:

'Ja, er is in Nederland veel veranderd, maar reële angst is iets volledig anders dan blinde fobie voor alles wat vreemd is, want de feiten, mijnheer Wilders, de feiten laten zien dat het met de integratie stap voor stap beter gaat' (Pechtold, Fitna, 1 april 2008)

Wilders gebruikt dus het vaakst een herhaling, waarvan twee keer ook in combinatie met het noemen van cijfers. Wilders gebruikt de herhaling om te overdrijven en om iets extra te benadrukken, maar dat is niet iets wat alleen hij doet.

5.2.2 Vergelijking

De vergelijking wordt door Geert Wilders niet gebruikt. Femke Halsema en Alexander Pechtold gebruiken dit middel beiden twee keer. Ook hier is sprake van te lage aantallen voor een goede chikwadraattoets. Zie ook paragraaf 5.4. Zoals gezegd wordt iets alleen tot een vergelijking gerekend wanneer er sprake is van het woordje '(zo)als', zoals in deze voorbeelden:

'De minister klinkt als een kalkoen die tegen beter weten in blijft voorstellen om met kerstmis (sic) vegetarisch te eten' (Halsema, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

'Het kabinet gedraagt zich als een pril gezin dat in een overmoedige bui een extravagante vakantie heeft geboekt, maar natuurlijk nog niet heeft betaald en blind is voor onaangename voorspellingen, een gezin dat liever de kop in het zand steekt' (Pechtold, Voortzetting verantwoordingsdebat 2007, 22 mei 2008)

Wilders onderscheidt zich dus omdat hij dit middel nergens gebruikt, maar ook Pechtold en Halsema gebruiken dit middel allebei maar twee keer.

5.2.3 Versteende metafoor/uitdrukking

De versteende metafoor of uitdrukking blijkt een lastig middel om te analyseren. Het is soms niet helemaal duidelijk of iets een versteende metafoor is of niet. Er is zo veel mogelijk gebruik gemaakt van een woordenboek. Soms is niet duidelijk waar de grens tussen een creatieve metafoor en een versteende metafoor ligt. In dat geval is gebruik gemaakt van Google. Indien de woordcombinatie vaker voorkomt, is deze onder de versteende metafoor geplaatst. Onder de versteende metafoor of vaste uitdrukking valt in ieder geval niet een Engelse uitdrukking. Bovendien zijn zinnen met 'zitten', 'liggen', 'staan' enzovoorts niet allemaal meegenomen. Bijvoorbeeld 'Het staat op de lijst' is niet als versteende metafoor opgevat, maar 'Zij staan achter ons' wel. Woorden of uitdrukkingen die gebruikt worden omdat dit behoort tot het onderwerp van het debat of waarvoor eigenlijk geen andere woorden zijn, zijn niet meegerekend. Bijvoorbeeld: 'paarse regering', 'vergrijzing' en 'lastenverlichting'.

Dit middel wordt door Wilders 190 keer gebruikt, door Pechtold 197 keer en door Halsema 188 keer. Uit een chikwadraattoets waarbij het gebruik van de versteende metafoor of uitdrukking en de creatieve metafoor zijn vergeleken blijkt dat Wilders iets vaker de versteende metafoor gebruikt en veel minder vaak de creatieve metafoor ($\chi^2 = 10,16$; df_2 ; $p = 0.006$). Het verschil bij de versteende metafoor is echter niet heel groot (verwachte waarde voor Wilders: 182, waargenomen waarde: 191). De meeste versteende metaforen worden door alle drie gebruikt. Toch zijn er enkele woordcombinaties die alleen Wilders gebruikt, zoals 'cadeau krijgen':

'Hard werkende Nederlanders krijgen niets cadeau' (Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

'Het zijn de mensen die het thuis allemaal niet cadeau krijgen' (Wilders, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

'Dat zijn de mensen die Nederland hebben opgebouwd, dat zijn de mensen die hard werken, de mensen die keurig sparen, die netjes hun belasting betalen, de gewone Nederlander die het niet cadeau krijgt: Henk en Ingrid betalen voor Mohammed en Fatima!' (Wilders, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

'De mensen voor wie wij opkomen, krijgen niets in dit leven cadeau' (Wilders, Voortzetting verantwoordingsdebat 2007, 22 mei 2008)

Twee keer gebruikt Wilders ook de woordcombinatie 'bakken met geld':

'Er is ook nog een generaal pardon dat bakken vol met geld kost' (Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

'Aan de ene kant onze elite met haar zogenaamde idealen van een multiculturele samenleving, van megahoge belastingen, van de waanzinnige klimaathysterie, van de onstuitbare islamisering, van de Brusselse superstaat en de zinloze ontwikkelingshulp, van de bakken met geld in de bodemloze put die de Antillen heet' (Wilders, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

'Bakken met geld' wordt door Halsema en Pechtold niet in de mond genomen. Hetzelfde geldt voor 'schreeuwen':

'Doe waar veel Nederlanders om schreeuwen. Doe wat Nederland nodig heeft' (Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

'Op drie punten schreeuwt Nederland om verandering' (Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

Verder zijn er ook versteende metaforen en uitdrukkingen die regelmatig voorkomen, maar bij alle drie, zoals een zin met 'stroom' of 'stromen':

'Bovendien heeft de minister aangegeven dat grote aantallen mensen op zijn vroegst in 2008 uit project Terugkeer stromen' (Pechtold, Generaal pardon voor een nader omschreven groep asielzoekers, 30 november 2006)

'Maar misschien toch vooral ook naar aanleiding van de stroom van debatten en debatjes en incidenten rond de islam, rond terrorisme en rond

de randverschijnselen van integratie' (Pechtold, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

'Zorgen die ook door militaire vakbonden naar voren zijn gebracht: de uitzenddruk, het grote verloop en de uitstroom van ervaren militairen, de tekorten aan medisch personeel' (Pechtold, Nederlandse bijdrage ISAF, 18 december 2007)

'Uitstroom van ervaren middenkader maak je niet in twee, drie jaar goed' (Pechtold, Nederlandse bijdrage ISAF, 18 december 2007)

'Die elite, daar in vak K, vindt alles best, zolang de subsidiestromen maar richting de VPRO, richting Milieudefensie en richting de kunstbobo's gaan' (Wilders, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

'Het is daarom goed dat de Europese Centrale Bank en de Fed geld in de markt blijven pompen, zodat de financiële stromen niet opdrogen' (Wilders, Situatie op de internationale financiële markten, 30 september 2008)

Voor 'stap' of 'stappen' geldt hetzelfde:

'Wij willen dat er een pardon komt en dat de minister tot die tijd geen onomkeerbare stappen zet' (Pechtold, Generaal pardon voor een nader omschreven groep asielzoekers, 30 november 2006)

'Daarmee is wat GroenLinks betreft een stap gezet in de richting van de Kamer' (Halsema, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

'Is het in het landsbelang dat niemand Nederland meer zal verlaten, al was het maar omdat men denkt dat dit de eerste stap is op weg naar een generaal pardon?' (Wilders, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

'Ja, er is in Nederland veel veranderd, maar reële angst is iets volledig anders dan blinde fobie voor alles wat vreemd is, want de feiten, mijnheer Wilders, de feiten laten zien dat het met de integratie stap voor stap beter gaat' (Pechtold, Fitna, 1 april 2008)

'De GroenLinksfractie heeft wel degelijk oog voor de goede stappen die het kabinet zet' (Halsema, Voortzetting verantwoordingsdebat 2007, 22 mei 2008)

Zo zijn er nog enkele combinaties die vaker voorkomen. 'Deuk oplopen' wordt bijvoorbeeld door Wilders twee keer gebruikt (Uitvoering Dijsselbloem c.s. en Voortzetting verantwoordingsdebat 2007) en door Pechtold één keer (Kabinetstandpunt Irak). 'Gezond verstand' komt twee keer voor, één keer bij Wilders (Generaal pardon) en één keer bij Halsema (Dynamiek in islamitisch activisme).

Halsema en Pechtold gebruiken ook allebei twee keer een combinatie met 'licht':

'Ik hoop dat de minister-president en de vicepremier licht kunnen werpen op het door hen zelf gecreëerde staatsrechtelijk improvisatietheater' (Pechtold, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

'Het goede nieuws en ook het enige lichtpunt in de chaos van de afgelopen dagen, is dat veel mensen die jarenlang in onzekerheid hebben verkeerdt, nu uitzicht krijgen op een specifiek pardon in plaats van op uitzetting' (Halsema, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

'In dat licht vind ik elk moreel appèl op tegenstanders, op critici en sceptici, om de Afghaanse bevolking niet in de steek te laten hol' (Halsema, Nederlandse bijdrage ISAF, 18 december 2007)

'Er zijn namelijk voldoende lichtpunten' (Pechtold, Fitna, 1 april 2008)

Wilders doet dit nergens. Een andere versteende metafoor of uitdrukking die vaker voorkomt, is die waarbij iets terzijde geschoven wordt, of met andere woorden: er wordt niets meer met iets gedaan:

'Wij moeten dus niet vergeten dat de werkelijke reden van de Brits-Amerikaanse aanval op Irak was dat Saddam Hoessein de internationale rechtsorde eindeloos tartte en de relevante VN-resoluties naast zich neerlegde' (Wilders, Kabinetstandpunt Irak, 4 april 2007)

'En toch is het te makkelijk om het rapport zomaar terzijde te schuiven, omdat de WRR wel degelijk aanbevelingen doet waarmee wij in Nederland en in Europa ons voordeel kunnen doen, en dan zowel in de buitenlandse

als in de binnenlandse politiek' (Halsema, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

'De minister van Buitenlandse Zaken heeft gisteravond mijn voorstel van tafel geveegd om als niet-"lead nation" mogelijkwerijs met maximaal 300 militairen nog twee jaar langer in Uruzgan te blijven' (Wilders, Nederlandse bijdrage ISAF, 18 december 2007)

'De btw-verhoging is van tafel en de WW-premie is op nul gebracht' (Pechtold, Algemene beschouwingen, 17 september 2008)

Er zijn nog enkele combinaties die meer dan één keer voorkomen, maar dat is vaak maar twee keer. Dat is niet vaak als je beseft dat er in totaal zo rond de 190 keer een versteende metafoor of uitdrukking wordt gebruikt. Behalve het 'cadeau krijgen' van Wilders is er niets wat echt onderscheidend is. Het ontbreken van het gebruik van 'licht' bij Wilders zou nog als opvallend gezien kunnen worden.

5.2.4 Creatieve metafoor

De creatieve metafoor wordt het minst gebruikt door Geert Wilders: vier keer. Pechtold (twintig keer) en Halsema (achttien keer) gebruiken dit middel vaker. Uit een chikwadraattoets waarbij de verschillen in het gebruik van de creatieve metafoor en de versteende metafoor of uitdrukking zijn gemeten, blijkt dat Wilders de creatieve metafoor veel minder vaak gebruikt ($\text{Chi}^2 = 10,16$; $\text{df } 2$; $p = 0.006$). Wilders gebruikt, evenals Pechtold en Halsema, de creatieve metafoor in combinatie met ziekte of gezondheid:

'Werd het zieke Nederland beter en waren er politici met moed, lef en daadkracht?' (Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

'Oorlog, militair of politiek gesteund, slaat altijd een wond in de samenleving. Het is bekend wat er gebeurt met wonden die je niet verzorgt: die gaan etteren' (Halsema, Kabinetsstandpunt Irak, 4 april 2007)

'Behalve de investeringen in onderwijs, waarvoor nogmaals onze complimenten, doet het kabinet te weinig om de economie structureel gezond te maken' (Pechtold, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

Verder moet vooral het kabinet het ontgelden wanneer Wilders dit middel gebruikt:

'Met dit kabinet zullen de donkere wolken boven Nederland het blijven winnen van de zon' (Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

'Dit kabinet ziet misdadigers als slachtoffers en wil ze vooral knuffelen via hulpverlening' (Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

Maar dat is niet uniek voor Wilders, want bij Pechtold en Halsema is deze combinatie ook te vinden. Ter illustratie twee voorbeelden:

'Het kabinet leidt aan overspannen maakbaarheidswaan door te denken dat het probleem is opgelost, als je maar zoveel mogelijk overal een envelop voor opentrekt' (Pechtold, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

'GroenLinks heeft het kabinet steeds volop gesteund in zijn groene ambities, maar inmiddels beginnen wij te denken dat wij te maken hebben met een huisman die wel met zijn planten praat, maar ze vergeet water te geven' (Halsema, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

Tot slot speelt Wilders één keer op de man wanneer hij een creatieve metafoor gebruikt. Het gaat om Bert Bakker, hierboven te lezen (bij beschimpen/persoonlijke aanval):

'Sommige mensen hebben idealen en staan daarvoor, anderen hebben nog een ruggengraat vol slagroom' (Wilders, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

Maar ook dat is niet bijzonder, getuige bijvoorbeeld dit voorbeeld van Femke Halsema:

'Mijn fractie vindt het onbegrijpelijk waarom de minister [Verdonk, N.M.] zichzelf met tweecomponentenlijm aan het pluche vastplakt, terwijl haar portefeuille is afgenomen en de Kamer geen vertrouwen in haar heeft' (Halsema, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

Wat verder nog opvalt en interessant is om nog even te noemen, is dat Alexander Pechtold regelmatig zijn creatieve metafoor combineert met een vaste uitdrukking, zoals in deze twee voorbeelden:

'De angel lijkt uit het debat, maar de koevoet zit tussen de deur' (Pechtold, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

'De Kamer tast in het duister totdat de regering het licht aan doet'
(Pechtold, Kabinetsstandpunt Irak, 4 april 2007)

Geert Wilders onderscheidt zich dus vooral in de hoeveelheid creatieve metaforen die hij gebruikt: hij gebruikt dit middel veel minder vaak dan Pechtold en Halsema.

5.3 Overige middelen

5.3.1 Tegenstelling

De tegenstelling wordt door Wilders het minst vaak gebruikt: 62 keer. Opvallend is dat Pechtold (92 keer) de tegenstelling duidelijk vaker gebruikt dan Halsema (67 keer) en Wilders. De tegenstelling is meegenomen in een chikwadraattoets om de verschillen tussen het gebruik van opsommende middelen en niet-opsommende middelen te meten. Zie ook paragraaf 5.4. Van de tegenstellingen wordt 'maar' verreweg het meest gebruikt. Wilders gebruikt dit middel 45 keer, Pechtold 61 keer, Halsema ook 45 keer. Bij een chikwadraattoets waarbij het verschil tussen 'echter' en 'maar' wordt gemeten blijkt dat er geen sprake is van significante verschillen. Een voorbeeld van Geert Wilders:

'U mag daar best om lachen, mijnheer de minister-president, maar ik doe u een serieus verzoek, uiteraard via de voorzitter' (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

Andere middelen die regelmatig (zij het veel minder vaak dan 'maar') gebruikt worden, zijn 'toch', 'echter' en 'terwijl', zoals in deze voorbeelden van Geert Wilders:

'Het Nederlandse volk is echter niet gek' (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

'Dit kabinet zorgt ervoor dat het leven voor de mensen steeds duurder wordt, terwijl het kabinet zonder enige schaamte de eigen zakken vult door de salarissen van ministers en staatssecretarissen met maar liefst 10% te verhogen' (Wilders, Voortzetting verantwoordingsdebat 2007, 22 mei 2008)

'Mensen die niet aan de regels voor asiel voldoen en het land uit moeten, mogen nu toch voorlopig in Nederland blijven' (Wilders, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

Wilders onderscheidt zich hier niet echt in, behalve dat hij misschien wat minder vaak 'echter' (Pechtold dertien keer, Halsema tien keer, Wilders drie keer) en 'terwijl'

(Pechtold vier keer, Halsema negen keer, Wilders één keer) gebruikt. Daar staat tegenover dat Wilders twee keer 'in tegenstelling tot' gebruikt terwijl Pechtold en Halsema dat nergens doen. Andere tegenstellingen die voorkomen, zijn 'enerzijds/anderzijds' (Pechtold één keer), '(des)ondanks' (Halsema één keer, Wilders twee keer), 'integendeel' (alleen Wilders één keer), 'in plaats van' (Pechtold meerdere malen, Wilders één keer) en 'zij het' (Pechtold één keer).

Bij de tegenstelling onderscheidt Wilders zich dus niet. Alexander Pechtold onderscheidt zich hier wel wat betreft aantal: hij gebruikt dit middel vaker dan Wilders en Halsema.

5.3.2 *Expliciete mening*

Onder de expliciete mening worden uitingen verstaan waarbij expliciet 'ik vind', 'mijn fractie wil', 'mij lijkt', 'wat ons betreft' of iets van gelijke strekking wordt gezegd. 'Ik wil' of 'wij willen' of een variant daarop is alleen meegerekend als het gaat om ideeën voor de toekomst, en niet bij zinnen van een dergelijke strekking: 'Ik wil vandaag uiteenzetten dat...'.

De expliciete mening gebruikt Wilders het vaakst: 24 keer. Pechtold gebruikt dit middel 17 keer, Halsema 18. Het gebruik van de expliciete mening is in een chikwadaattoets vergeleken met het gebruik van beschimpen en 'het is'. Zie hiervoor paragraaf 5.4.

Wat opvalt, is dat Wilders negentien keer de ikvorm gebruikt. Wilders gebruikt vaker de ikvorm dan de wijvorm ($\chi^2 = 10,44$; $df 2$; $p = 0.05$). Pechtold gebruikt ongeveer even vaak 'wij' of 'mijn fractie' en 'ik', Halsema gebruikt iets vaker de ikvorm. Enkele voorbeelden ter illustratie:

'Mij lijkt dat wij het eindeloze gewroet en, staat u mij toe, soms ook gezeur over dit dossier in het verleden achter ons moeten laten' (Wilders, Kabinetsstandpunt Irak, 4 april 2007)

'Het gedraai van het CDA is naar mijn mening met geen pen te beschrijven' (Wilders, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

'Dat lijkt mijn fractie een stuk zinvoller' (Wilders, Kabinetsstandpunt Irak, 4 april 2007)

'Dat is volgens mij een juiste manier van handelen van het kabinet, van het vorige kabinet wel te verstaan' (Wilders, Kabinetsstandpunt Irak, 4 april 2007)

Tot slot nog twee voorbeelden van Halsema en Pechtold waarin de wijvorm gebruikt wordt:

'Mijn fractie vindt dat niet goed genoeg' (Pechtold, Generaal pardon voor een nader omschreven groep asielzoekers, 30 november 2006)

'Hierin ligt naar de mening van de fractie van GroenLinks de oorzaak van de keiharde en ook onnodig (sic) confrontatie van de afgelopen week' (Halsema, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

Wilders onderscheidt zich bij dit middel dus vooral in het feit dat hij vaker de ikvorm gebruikt.

5.3.3 Combinatie bijwoord/bijvoeglijk naamwoord/zelfstandig naamwoord

Dit middel wordt door Halsema het meest gebruikt: 214 keer. Pechtold gebruikt dit middel 140 keer en Wilders neemt een middenpositie in met 176 keer. Onder dit middel valt een combinatie van een zelfstandig naamwoord met een bijwoord of bijvoeglijk naamwoord of beiden. Het is van belang dat in ieder geval één van de twee (zelfstandig naamwoord of bijwoord of bijvoeglijk naamwoord) 'gekleurd' is. Bij dit middel is het onvermijdelijk dat de context meespeelt. Aantallen zijn niet meegerekend ('duizenden' enzovoorts), tenzij daar een bijwoord als 'ruim' of 'vele' voor geplaatst is. Dit woord kun je immers weglaten zonder de betekenis van de uiting te veranderen. Ook 'een toenemend aantal' of iets van gelijke strekking is niet meegerekend. Het is immers na te trekken of iets toe neemt of niet. Toch blijkt dit een lastig middel. Of iets wel of niet gekleurd is, is niet altijd duidelijk.

Allereerst twee woorden die uniek zijn voor Wilders: 'slap' of 'zwak'. Deze woorden gebruikt hij vijf keer, Pechtold en Halsema geen enkele keer. De voorbeelden ter illustratie:

'Wij weten het allemaal: dat was een slap compromis, omdat er toen ook coalitieonderhandelingen werden gevoerd tussen het CDA en de PvdA' (Wilders, Kabinetsstandpunt Irak, 4 april 2007)

'Ik doel op de naar mijn mening toch wat slappe keuze om de Amerikaans-Britse actie tegen Irak alleen politiek te steunen en niet militair' (Wilders, Kabinetsstandpunt Irak, 4 april 2007)

'Het ronduit slappe verhaal van de minister van Buitenlandse Zaken van gisteravond doet daar voor geen millimeter aan af' (Wilders, Nederlandse bijdrage ISAF, 18 december 2007)

'Dit slappe compromis, dit gevolg van het zwabberende beleid is misschien de redding van dit broze kabinet, maar een ramp voor Nederland' (Wilders, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

'Dit is een slecht besluit van een nu al zwak en naïef kabinet dat ruikt naar verval en ondergang' (Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

Overigens gebruikt Wilders ook regelmatig het woord 'hardwerkende', maar dit doet Halsema ook en is dus niet uniek voor Wilders. Wat wel weer uniek is voor Wilders is het woord 'gewone', vaak gevolgd door 'Nederlanders' of 'mensen'. Dit doet hij acht keer, waarvan hier vijf voorbeelden:

'Het kabinet heeft geen oog voor de gewone man en vrouw die bijna dagelijks worden geconfronteerd met verpaupering, achteruitgang, verloedering en islamisering' (Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

'Mijn loyaliteit ligt niet bij de politiek-correcte (sic) elites in binnen- en buitenland, maar bij de gewone Nederlander, de gewone, fatsoenlijke, nette Nederlander die ook zijn buik vol heeft van de islamisering van ons land' (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

'Dit kabinet kiest consequent partij voor het Nederland van de elite en niet voor het Nederland van de gewone mensen die de rekening moeten betalen' (Wilders, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

'Dat zijn de mensen die Nederland hebben opgebouwd, dat zijn de mensen die hard werken, de mensen die keurig sparen, die netjes hun belasting betalen, die gewone Nederlander die het niet cadeau krijgt: Henk en Ingrid betalen voor Mohammed en Fatima!' (Wilders, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

'Mijn partij, de Partij voor de Vrijheid, is de partij voor de gewone man en vrouw' (Wilders, Voortzetting verantwoordingsdebat 2007, 22 mei 2008)

Daarnaast valt op dat 'slecht' en 'goed' bij alle drie ook vaak voorkomen. Wilders gebruikt echter alleen het woordje 'slecht', en nooit 'goed'. Twee voorbeelden ter illustratie:

'Dat vind ik slecht leiderschap' (Wilders, Fitna, 1 april 2008)

'Wij spreken vandaag over de begroting en de Miljoenennota 2009, een flutstuk van het slechtste kabinet ooit' (Wilders, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

Verder is het voornamelijk Halsema die 'goed' en 'slecht' vaak gebruikt. In het debat over het islamitisch activisme gebruikt ze het zelfs drie keer in één zin:

'Als ik het rapport lees, dan is mijn voornaamste gedachte: er is heel slecht nieuws en er is minder slecht nieuws, maar er is nauwelijks goed nieuws' (Halsema, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

Andere combinaties die bij alle drie voorkomen zijn groot en klein, oud en nieuw, veel en weinig. Wat verder opvalt, is dat Wilders het regelmatig over 'heel veel mensen' of 'heel veel Nederlanders' heeft:

'Heel veel Nederlanders, mijnheer de minister-president, zien de islamisering van Nederland iedere dag' (Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

'Ik doe dat persoonlijk beroep op de minister-president namens heel veel Nederlanders' (Wilders, Dynamiek in islamitisch activisme, 6 september 2007)

Dit is echter niet uniek voor Wilders, want Halsema en Pechtold doen dit ook:

'Natuurlijk, de wijk staat centraal in het leven van veel mensen, maar de wereld houdt niet op bij de wijk' (Pechtold, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

'Gevoelens van verlies zijn er bij veel autochtone Nederlanders die zich achtergesteld voelen en bedreigd' (Halsema, Fitna, 1 april 2008)

Tot slot zijn er nog de wat sprekendere bijvoeglijk naamwoorden, die Wilders regelmatig vaker dan één keer in een zin gebruikt, zoals in dit voorbeeld:

'Het komt met een klef boekje van glimmend papier, met veel glatte foto's en een pr-show van jewelste om al die "leegheid" te verhullen' (Wilders, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

Halsema komt niet verder dan drie combinaties per zin, Pechtold vier, maar Wilders gebruikt er soms nog meer, zoals in deze zinnen:

'Onze keuzes zijn: stoppen met *linkse hobby's*, stoppen met *nutteloze ontwikkelingshulp*, stoppen met die miljardenafdrachten aan dat *grote, afschuwelijke Europa en Brussel*, stoppen met de Vogelaarwijken, stoppen met het *kolossale ambtenarenapparaat* en al die *peperdure adviseurs*, stoppen met het pesten van automobilisten en last but not least, stoppen met het *mislukte multiculturele experiment*' [cursivering N.M.] (Wilders, Voortzetting verantwoordingsdebat 2007, 22 mei 2008)

(6 combinaties)

'Aan de ene kant onze elite met haar *zogenaamde idealen* van een *multiculturele samenleving*, van *megahoge belastingen*, van de *waaninnige klimaathysterie*, van de *onstuitbare islamisering*, van de *Brusselse superstaat* en de *zinloze ontwikkelingshulp*, van de bakken met geld in de *bodemloze put* die de Antillen heet' [cursivering N.M.] (Wilders, Algemene beschouwingen 2008, 17 september 2008)

(8 combinaties)

Wilders gebruikt dus vaker meerdere combinaties in één zin. Bovendien heeft hij ook combinaties die meerdere keren terugkomen en die Pechtold en Halsema nergens gebruiken ('gewone' en 'slappe').

5.3.4 'Het is'

'Het is' wordt door Geert Wilders het vaakst gebruikt: dertien keer. Alexander Pechtold gebruikt dit middel negen keer, Halsema tien keer. Dit middel is vergeleken met expliciete mening en beschimpen. Zie hiervoor paragraaf 5.4. 'Het is' is later toegevoegd omdat blijkt dat dit middel ook wordt gebruikt om expliciet aan te geven hoe over iets gedacht wordt. Vaak volgt een beschrijving van iets of iemand waarin

duidelijk de mening van de zender doorschemert, zoals deze voorbeelden van Geert Wilders:

'Het is belangrijk dat wij ons realiseren dat veel vreemdelingen op wie dat generaal pardon van toepassing is al meer verblijfsvergunningsprocedures hebben doorlopen'(Wilders, Generaal pardon voor een nader omschreven groep asielzoekers, 30 november 2006)

'Het is onverstandig en onbegrijpelijk dat het kabinet de uitzetting van asielzoekers nu staakt' (Wilders, Uitvoering Dijsselbloem c.s., 14 december 2006)

Pechtold en Halsema doen dit echter ook:

'Het is namelijk ronduit onbetamelijk dat de vicepremier zich gisteren betitelde als een burgemeester in oorlogstijd' (Halsema, Uitvoering Dijsssebloem c.s., 14 december 2006)

'Het is noodzakelijk omdat de kosten voor onze gezondheidszorg de komende jaren de pan uit gieren' (Pechtold, Beleidsprogramma 2007-2011, 19 juni 2007)

Ook beschrijft Wilders regelmatig een object, maar dit doet Halsema ook. Ter illustratie twee voorbeelden:

'Het is een brief van niks' (Wilders, Voortzetting verantwoordingsdebat 2007, 22 mei 2008)

'Regeren is niet alleen vooruitkijken; het is ook achteromzien, zeker als het gaat om iets ernstigs als oorlogsvoering' (Halsema, Kabinetsstandpunt Irak, 4 april 2007)

Behalve dat Wilders 'het is' iets vaker gebruikt, onderscheidt hij zich bij dit middel dus niet.

5.4 Chikwadraattoetsen

Omdat bij veel middelen de aantallen te laag waren om een goede chikwadraattoets te kunnen doen, zijn een aantal chikwadraattoetsen uitgevoerd waarbij middelen bij elkaar opgeteld zijn. Zie voor alle uitgevoerde chikwadraattoetsen de bijlage.

5.4.1 Positief en negatief

Allereerst is een chikwadraattoets uitgevoerd waarbij de positieve middelen tegenover de negatieve middelen zijn gezet.

De negatieve middelen bestaan uit beschimpen, ramspoed en ironie/sarcasme/cynisme, de positieve middelen bestaan uit prijzen en het beloven van trouw. Uit de chikwadraattoets blijkt dat Wilders vaker negatieve middelen gebruikt en minder vaak positieve middelen ($\text{Chi}^2 = 7,97$; $\text{df } 2$; $p = 0.019$). Dit versterkt ook de uitkomst van de chikwadraattoets waarbij prijzen en beschimpen zijn vergeleken. Hieruit blijkt namelijk dat Wilders minder vaak prijst en vaker beledigt ($\text{Chi}^2 = 9,92$; $\text{df } 2$; $p = 0.010$).

5.4.2 Opsommend en niet-opsommend

Vervolgens zijn zeven middelen met een opsommend karakter (anafoor, parallelisme, quaestie, opsomming, drieslag, climax en herhaling) vergeleken met zeven middelen met een niet-opsommend karakter (antithese, apostrof, vergelijking, tegenstelling, expliciete mening, het is en combinatie bijwoord/bijvoeglijk naamwoord/zelfstandig naamwoord).

Uit de chikwadraattoets blijkt dat er geen significante verschillen zijn ($\text{Chi}^2 = 5,8$; $\text{df } 2$; $p = 0.055$). Wilders onderscheidt zich dus niet in het gebruik van opsommende en niet-opsommende middelen.

5.4.3 Directe middelen

Tot slot is nog een chikwadraattoets gedaan om te kijken of er nog verschillen te vinden zijn bij het gebruik van wat directere middelen: beschimpen, 'het is' en expliciete mening. Hieruit blijkt wederom dat Wilders een voorkeur heeft voor beschimpen ($\text{Chi}^2 = 10,09$; $\text{df } 4$; $p = 0.039$). Pechtold en Halsema gebruiken dit middel juist minder vaak.

6. Conclusie en discussie

De hoofdvraag luidde als volgt: '*Op welke manier en in welke mate maakt Geert Wilders gebruik van retorische middelen die inwerken op de emoties van de ontvanger?*' De eerste deelvraag luidde: '*Op welke fronten verschilt het gebruik van emotieopwekkende retorische middelen door Geert Wilders met dat van Halsema en Pechtold?*'.

Uit de analyses is gebleken dat Geert Wilders zich op een groot aantal middelen (anafoor, parallelisme, antithese, quaestie, apostrof, climax, drieslag, ironie/sarcasme/cynisme, trouw/loyaliteit, oproepen tot actie door middel van dreigen of beloven, herhaling, versteende metafoor, tegenstelling, vergelijking, 'het is') niet of nauwelijks onderscheidt van Alexander Pechtold en Femke Halsema.

Op enkele middelen onderscheidt hij zich wel. Allereerst zijn er middelen die door Wilders vaker worden gebruikt, zoals beschimpen/persoonlijke aanval. Pechtold en Halsema gebruiken dit middel respectievelijk één en twee keer, terwijl Wilders dit middel veertien keer gebruikt. Ook het voorspellen van rampspoed gebruikt hij vaker, hoewel de aantallen te klein zijn om een significant verschil te kunnen vaststellen. Wilders gebruikt dit middel zeven keer, terwijl Pechtold en Halsema dit middel niet gebruiken. Uit een chikwadraattoets is gebleken dat Wilders een voorkeur heeft voor negatieve middelen (beschimpen, rampspoed en ironie/sarcasme/cynisme) ten opzichte van positieve middelen (prijzen en beloven van trouw). Wilders prijst bij complimenteren/prijzen ook geen enkele keer de regering, individuele ministers of individuele kamerleden, terwijl Pechtold en Halsema dit wel doen. Dit kan samenhangen met het feit dat Wilders zich graag verzet tegen de gevestigde orde. In het debat over Fitna prijst Wilders wel enkele keren het volk, iets wat Pechtold en Halsema nergens doen. Bij de expliciete mening gebruikt Wilders vaker de ikvorm (19 van de 24 keer). Dit kan ook samenhangen met het voorop plaatsen van zijn persoon, iets wat zijn strategie lijkt te zijn. Zo kun je op de website van de PVV alleen contact opnemen door 'mail aan Geert' en verschijnen artikelen van PVV'ers in de krant altijd in combinatie met Wilders' naam (bijvoorbeeld: 'door Martin Bosma en Geert Wilders').

Er zijn ook middelen die Wilders minder vaak gebruikt, zoals de creatieve metafoor. In de tien debatten heeft hij vier keer een creatieve metafoor gebruikt, terwijl Pechtold dit middel twintig keer heeft gebruikt en Halsema achttien keer.

Verder blijkt dat Wilders vaak 'en ga zo maar door' of woorden van gelijke strekking achter zijn opsommingen plakt om de opsomming langer te laten lijken, iets wat je als een vorm van amplificeren zou kunnen zien. Bij bijwoord/bijvoeglijk naamwoord/zelfstandig naamwoord gebruikt Wilders ook regelmatig meerdere combinaties in één zin. Dit kan oplopen tot acht combinaties, daar waar Halsema en Pechtold zich beperken tot drie combinaties per zin.

Verder gebruikt hij vaak dezelfde bijvoeglijk naamwoorden, zoals 'slappe' en 'gewone', terwijl Pechtold en Halsema dit niet doen. Hij bedient zich ook vaak van vaste combinaties bij versteende metafoor/uitdrukking. Een voorbeeld daarvan is 'cadeau krijgen'. Er zijn ook kleine verschillen. Zo belooft Wilders twee keer trouw en loyaliteit terwijl Pechtold en Halsema dat nergens doen. De herhaling wordt door Wilders iets vaker gebruikt, zes keer ten opzichte van één keer door Halsema en drie keer door Pechtold. Deze verschillen zijn echter zo klein dat we er nauwelijks conclusies aan kunnen verbinden.

Op welke manier en in welke mate maakt Geert Wilders dus gebruik van retorische middelen die inspelen op de emoties van de ontvanger? Wat betreft aantal

onderscheidt Wilders zich niet echt van Halsema en Pechtold. Wilders gebruikt in totaal 603 keer een emotieopwekkend retorisch middel, Pechtold 569 keer en Halsema 598 keer. Wel onderscheidt Wilders zich omdat hij enkele middelen wel gebruikt terwijl Halsema en Pechtold ze niet gebruiken (het beloven van trouw en loyaliteit, maar vooral het voorspellen van rampspoed). Bovendien kiest hij duidelijk vaker voor het beschimpen of het doen van een persoonlijke aanval dan Pechtold en Halsema. De creatieve metafoor gebruikt hij juist weer veel minder vaak. Zijn afkeer van de elite blijkt uit het feit dat hij nergens de regering, individuele ministers of individuele kamerleden prijst, terwijl Pechtold en Halsema dit wel doen. Tot slot bedient Wilders zich vaak van vaste woorden ('slappe', 'gewone') of woordcombinaties ('cadeau krijgen').

Over het algemeen kan dus geconcludeerd worden dat Wilders zich op de meeste middelen niet onderscheidt van Pechtold en Halsema. Eigenlijk zijn er maar een paar dingen waarop hij zich wel echt onderscheidt: hij beledigt vaker en gebruikt vaker de ikvorm bij expliciete mening. Hoewel niet significant vanwege de lage aantallen, lijkt hij 'voorspellen van rampspoed' vaker te gebruiken. De creatieve metafoor gebruikt hij minder vaak, maar de manier waarop hij dit middel gebruikt is niet onderscheidend. En hij bedient zich misschien iets vaker van een vaste combinatie. Wilders hanteert dus niet een heel ander gebruik van emotieopwekkende retorische middelen. Immers, als hij daadwerkelijk via retorische middelen op de emoties zou spelen, zouden er veel grotere verschillen te zien moeten zijn. Toch herken je het taalgebruik van Wilders meteen als je het ziet of hoort. De vraag is dus: waar ligt dit dan wel aan, als het niet aan het gebruik van emotieopwekkende retorische middelen ligt?

Het retorische apparaat bestaat uit meer middelen dan alleen emotieopwekkende. Van Wilders wordt altijd geroepen dat hij de onderbuikgevoelens aanspreekt. Als dat niet aan het gebruik van emotieopwekkende retorische middelen ligt, dan ligt het misschien wel aan de directheid waarmee hij dingen zegt. Het feit dat hij vaker beledigt, minder vaak de creatieve metafoor gebruikt en zich iets vaker bedient van vaste combinaties wijst in die richting. Misschien is het juist Wilders' doel om mensen zo weinig mogelijk denkstappen te moeten laten maken. Een voorbeeld uit het debat over de Regeringsverklaring 2007 (1 maart 2007) kan dit misschien duidelijk maken. Alle oppositieleiders kiezen voor een lange inleiding, zoals dit voorbeeld van Mark Rutte:

'Mevrouw de voorzitter. Wij voeren vandaag een belangrijk debat. Een nieuw kabinet is aangetreden en presenteert zijn plannen aan het parlement. Ik wens het kabinet de komende tijd veel succes. De verleiding is groot om als oppositiepartij nog eens de verkiezingsbeloften van CDA en PvdA langs te lopen. Ik zou dan de premier kunnen bevragen op de Bosbelasting. Ik zou de PvdA kunnen bevragen op de hypotheekrenteaftrek. Ik zou kunnen proberen het kabinet etiketjes op te plakken, bijvoorbeeld grijs 1, het vu-kabinet (sic), of misschien wel het déjà vu-kabinet. Dat wil ik vandaag echter niet doen.

Ik wil vandaag de concrete plannen van de coalitie bespreken, voorzover die er zijn. Ik heb het over de plannen om de grenzen weer open te zetten, om de lasten voor hardwerkende mensen te verhogen, om de files op hun beloop te laten en om te bezuinigen op veiligheid. Een debat over de regeringsverklaring dient echter vooral te gaan over de maatschappijvisie van het zich hier presenterende kabinet. Er is sprake van een combinatie van christendemocratisch (sic) corporatisme en sociaaldemocratisch (sic) overheidsdenken. Die combinatie leidt tot een ideologische koers die fundamenteel afwijkt van die van mijn fractie. Daar wil ik het vandaag over hebben' (Rutte, Regeringsverklaring 2007, 1 maart 2007)

Vergelijk dit met de opening van Geert Wilders:

'Mevrouw de voorzitter. Zeer veel dank voor het verlenen van het woord; ik hoop dat dit zo zal blijven...
Dit kabinet is een ramp voor Nederland, ik heb zelden zoveel slechte voornemens op papier gezien' (Wilders, Regeringsverklaring 2007, 1 maart 2007)

Niet alleen komt Wilders hier heel wat sneller to the point, ook is zijn 'ik heb zelden zoveel slechte voornemens op papier gezien' een stuk directer dan 'die combinatie leidt tot een ideologische koers die fundamenteel afwijkt van die van mijn fractie'. Voor volgend onderzoek zou het dus nuttig zijn om eens te kijken naar retorische middelen die samenhangen met directheid en naar de opbouw van het betoog. Wanneer wordt er voor het eerst een oordeel over iets gegeven? En hoe ziet dat oordeel er dan uit?

De tweede deelvraag luidde: 'In welke mate is de theorie over intensiveerders bruikbaar en hoe kan de analysemethode voor intensiveerders verbeterd worden?'. Enkele intensiveerders bleken niet bruikbaar voor politieke teksten: het pleonasme, de tautologie en de litotes. Bovendien zijn er ook intensiveerders die niet altijd even eenduidig te benoemen zijn. Met name de versteende metafoer of vaste uitdrukking is soms moeilijk te achterhalen. Woordenboeken geven soms niet meer de oorspronkelijke betekenis aan. Bovendien is een kenmerk van versteende metaforen dat je eigenlijk niet meer door hebt dat het een metafoer is. In die zin is het best mogelijk dat enkele versteende metaforen gewoon niet waargenomen zijn. Het onderdeel 'metafoer' uit de stilistische intensiveerders van Renkema blijkt dus gedeeltelijk niet helemaal objectief te benoemen. Voor de combinatie bijwoord/bijvoeglijk naamwoord/zelfstandig naamwoord geldt dat er vaak sprake is van twijfelgevallen. Context speelt vaak een rol. De combinatie is dan zelf misschien niet zo heel erg gekleurd, maar wel doordat deze met bepaalde andere woorden in één zin staat. Bovendien is het bepalen van gekleurdheid van een combinatie altijd gedeeltelijk subjectief. Zelfs als je deze categorie op zou delen in verschillende categorieën die bepaalde gradaties of niveaus aangeven, houd je altijd het probleem dat bepaalde woorden zich lastig laten indelen.

Het voorstel met betrekking tot de intensiveerders is dus om voor de politieke teksten de versteende metafoor of vaste uitdrukking en de combinatie bijwoord/bijvoeglijk naamwoord/zelfstandig naamwoord uit de lijst te verwijderen omdat ze niet eenduidig te analyseren zijn. De tautologie, het pleonasme en de litotes uit het schema van Renkema zijn na een proefanalyse in dit onderzoek niet meegenomen. Deze middelen bleken niet of nauwelijks voor te komen. Voor de analyse van politieke teksten kunnen deze middelen dus ook geschrapt worden. Andere middelen die beter te achterhalen zijn en waarover minder twijfel bestaat, kunnen daarentegen worden toegevoegd. Middelen die hiervoor in aanmerking zouden kunnen komen zijn de anafoor, de quaestie, de opsomming, het beledigen of beschimpen van anderen en het voorspellen van rampspoed.

Voor vervolgonderzoek kan ook nog gekeken worden naar samenstellingen als 'peperduur' en 'spuugzat'. Deze komen regelmatig terug in de teksten en 'peperduur' is duidelijk meer dan 'duur'. Wat betreft het expliciet aangeven van de mening kan behalve 'het is' en 'ik vind' ook onderzocht worden in welke mate en op welke manier het woordje 'terecht' terugkomt. 'De minister zei vanmiddag terecht dat...' geeft duidelijk aan dat de spreker het met de minister eens is. Deze vormen van benadrukken kunnen vallen onder het amplificeren of versterken.

In ieder geval geeft dit onderzoek aan dat er wel enkele emotieopwekkende middelen zijn die Wilders wel gebruikt en Pechtold en Halsema niet, of die Wilders vaker of minder vaak gebruikt dan Pechtold en Halsema. Maar Pechtold en Halsema zijn natuurlijk niet alle andere politici, en het zou dus best kunnen dat er anderen zijn die de middelen waarin Wilders zich lijkt te onderscheiden op dezelfde manier gebruiken. Bovendien zou het ook nog kunnen dat er de laatste jaren vaker gebruik gemaakt is van emotieopwekkende retorische middelen dan bijvoorbeeld in de jaren negentig. Ook dit zou onderzocht kunnen worden.

Literatuurlijst

Blok, Arthur en Jonathan van Melle. *Veel gekker kan het niet worden. Het eerste boek over en met Geert Wilders*. Hilversum: Just Publishers BV, 2008.

Bolinger, Dwight. *Degree Words*. Den Haag: Mouton, 1972.

Braet, Antoine. 'Ik ben niet fout geweest, ik heb fouten gemaakt'. Een retorische kritiek van de apologie van Willem Aantjes (1978). *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 25.1 (2003): 14-33.

Braet, Antoine. *Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2007.

Budde, Sjoukje. 'Halsema haalt Wilders nooit meer in'. Onderzoeker: 'Als rechtse thema's vaker in de krant staan dan linkse, denkt de burger dat ze belangrijker zijn'. *De Volkskrant* 04 juli 2008.

Caplan, Harry. *Rhetorica Ad Herennium* (Engelse vertaling). Loeb Classical Library. Cambridge: Harvard University Press.

Cockcroft, Robert en Susan Cockcroft. *Persuading People: An Introduction to Rhetoric*. 2e ed. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007.

Dickens, Charles. *A Christmas Carol and Other Christmas Writings*. 1843. Penguin Classics. London: Penguin Books, 2003.

Dickens, Charles. *Great Expectations*. 1860-61. The Penguin English Library. Harmondsworth: Penguin Books Ltd., 1975.

Dickens, Charles. *Hard Times*. 1854. Penguin Red Classic. London: Penguin Books, 2007.

Gerbrandy, Piet. Quintilianus: *De opleiding tot redenaar* (vertaling van de *Institutio oratoria*). Groningen: Historische Uitgeverij, 2007.

Het Spectrum Woordenboek Nederlands. Utrecht: Het Spectrum B.V., 1992.

- Huys, Marc. Aristoteles: *Retorica* (vertaling van *Rhetorica*). Groningen: Historische Uitgeverij, 2004.
- Knowles, Murray en Rosamund Moon. *Introducing Metaphor*. Londen: Routledge, 2006.
- Lakoff, George, en Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. 2e ed. Chicago: The University of Chicago Press, 2003.
- Lanham, Richard. *A Handlist of Rhetorical Terms*. 2e ed. Berkeley: University of California Press, 1991.
- Leeman, A.D, en A.C. Braet. *Klassieke retorica*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten, 1987.
- Mak, Geert. *In Europa. Reizen door de twintigste eeuw*. Amsterdam: Atlas, 2007
- Niemöller, Joost en Astrid Theunissen. Onze Geert. *HP/de Tijd* zomernummer 11 juli 2008.
- Pander Maat, Henk. How Promotional Language in Press Releases Is Death With by Journalists: Genre Mixing of Genre Conflict? *Journal of Business Communication* 44 (2007): 59 - 95
- Renkema, Jan. Geïntensiveerd taalgebruik: een analyseschema. *Taalgebruik ontrafeld*. Red. Huub van den Bergh et al. Dordrecht: Foris Publications, 1997. 495 – 504.
- Renkema, Jan. *Schrijfwijzer*. 4^e ed. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2007.
- Riel-Eerden, Maria van. Geïntensiveerd taalgebruik. Het werkwoord intensiever bestudeerd. Afstudeerscriptie. Tilburg: 2005.
- Rooijen – Dijkman, H.W.A. van en A.D. Leeman. Cicero: *De ideale redenaar* (vertaling van *De Oratore*). Salamander Klassiek. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep, 2006.
- Schellens, Peter Jan. 'Bij vlagen loepzuiver'. Over argumentatie en stijl in betogende teksten. Oratie. Nijmegen: 2006.

Sitalsing, Sheila. Kamer zoekt naar woorden om bothed PVV te pareren. *De Volkskrant* 25 oktober 2008.

Stipdonk, Vincent van en Raimon Leeuwenburg. *Politiek en emotie. Over emoties in de politiek*. Den Haag: SGBO, 2007

Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1976.

Wilders, Geert. Genoeg is genoeg: verbied de Koran. *De Volkskrant* 8 augustus 2007.

Wilders, Geert. *Kies voor vrijheid. Een eerlijk antwoord*. Den Haag: Groep Wilders, 2005.

Internetbronnen

King, Martin Luther. I have a dream. 28 augustus 1963. Laatst geraadpleegd 20.01.09.
<http://www.americanrhetoric.com/speeches/mlkihavedream.htm>

Kloor, van der Robin. Peiling: Toon van Geert Wilders onnodig scherp. *Elsevier* 23 september 2007. Laatst geraadpleegd 20-01-09.
<http://www.elsevier.nl/web/politiek/peilingtoonvangeertwildersonnodigscherp.htm>

Obama, Barack. President-Elect Victory Speech. 4 november 2008. Laatst geraadpleegd 20-01-09.
<http://www.americanrhetoric.com/speeches/convention2008/barackobamavictoryspeech.htm>

Obama, Barack. What is Required: the Price and the Promise of Citizenship. 20 januari 2009. Laatst geraadpleegd 21 januari 2009.
<http://www.americanrhetoric.com/speeches/barackobama/barackobamainauguraladdresses.htm>

Reagan, Ronald. A Time for Choosing. 27 oktober 1964. Laatst geraadpleegd 21-01-09.
<http://www.americanrhetoric.com/speeches/ronaldreaganatimeforchoosing.htm>

Alexander Pechtold:

- Pechtold, Alexander. Wie is Alexander Pechtold? Op zijn website www.pechtold.nl. Laatst geraadpleegd 23-12-2008. http://pechtold.nl/Wie_is_Alexander_Pechtold
- Pechtold, Alexander. Persoonlijke pagina Tweede Kamer. Laatst geraadpleegd 23-12-2008. http://www.tweedekamer.nl/kamerleden/alle_kamerleden/pechtold_alexander/index.jsp

Femke Halsema:

- Elsevier Biografie Femke Halsema, laatst geraadpleegd 23-12-2008 <http://www.elsevier.nl/web/show/id=607865/langid=43/contentid=148145>
- Halsema, Femke. Persoonlijke pagina Tweede Kamer. Laatst geraadpleegd 23-12-2008. http://www.tweedekamer.nl/kamerleden/alle_kamerleden/halsema_femke/index.jsp

